

Кхеторан кехат

Лелаш долчу нормативан-бакъонан документашца догIуш, нохчийн мотт (оьрсийн мотт а санна) Нохчийн Республикин пачхьалкхан меттан статус йолуш бу (2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.). Иза нохчийн халкъан оьздангаллин коьрта хьал а ду, дешаран хьукматашкахь дешаран предмет санна хьокъуш а бу.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан Герггара белхан программа (кхидIа Програма) кхолларан бух бу хIара нормативийн-бакъонийн документаш:

- Россин Федерацин конституци (26 статья);
- 2012 шеран 29-чу декабран №273-ФЗ йолу «Россин Федерацин дешаран хьокъехь» Федеральни закон (5, 8, 12, 14 ст.) (02.07.2021 ш. ред.);
- 1991 ш. 25 октябран № 1807-1 йолу «Россин Федерацин халкъийн меттанех» Федеральни закон (2, 6, 9, 10 ст.) (11.06.2021 ш. ред.);
- Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандарт, Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021 ш. 31 майхь № 286 йолу омранца чIагIдина долу;
- Кхетош-кхиоран герггара программа (кьобалйина йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол);
- Россин Федерацин кьаьмнийн ненан мотт хьехаран концепци (Россин Федерацин серлонан Министерсвон коллегеь чIагIйина 2019.10.01);
- Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран коьртачу дешаран герггара программа (кьобалйина йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхьаьнакхетараллин сацамца (18.03.2022 ш. № 1/22 йолу протокол);
- 2003 шеран 23 мартан Нохчийн Республикин конституци (09.01.2022 ш. хийцамашца);
- 2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.);
- 2014 шеран 30 октябран N 37-РЗ йолу «Нохчийн Республикин дешаран хьокъехь» Нохчийн Республикин закон (06.03.2020 N 13-РЗ ред.);
- 2020 ш. 17 августан №180 йолчу «Нохчийн Республикин дешар кхиор» Нохчийн Республикин пачхьалкхан программина хийцамаш йукъабалоран хьокъехь» Нохчийн Республикин Правительствон Постановлени (2022.03.17 бинчу хийцамашца);
- Нохчийн Республикин тIекхуьу чкъор син-оьздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиаран а йукъара концепци (тIечIагIйина Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 14.02.2013 ш.);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коьртачу бакъонийн гулар тIечIагIйарх №83 йолу Указ (тIечIагIдина Нохчийн Республикин Куьйгалхочо 2020 шеран апрелан 29-чу дийнахь)
- Нохчийн Республикехь нохчийн мотт а, литература а хьехаран концепци (чIагIйина 2022.05. 12 № 3 йолчу Илманан Советан кхеташонехь);
- Нохчийн меттан нийсайаздаран коьрта бакъонаш /Джамалханов З.Д., Мациев А.Г., Овхадов М.Р., Халидов А.И., и.д. кх. – Соьлжа-гIала: АО «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2022. – 64 а.

Програма кхочушйаран бухахь системехь-гIуллакхдаран некъ бу. «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Iамор тIехьажийна ду гуманитарни циклан кхечу дешаран предметашца межпредметни уьйр кхочушйарна.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан йукъара характеристика

«Нохчийн мотт» дешаран предметан герггара белхан Програма йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран программаш кхочушйечу организацешна (хьукматашна) хIоттийна йу.

Школан дешаран хИнцалерчу тенденцешна а, Іаморан жигарчу методикашна а тІехъажийна йолу «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан белхан программа хІотторехъ хъехархошна методикин гІо лацаран Іалашонца кечийна йу хІара Программа.

Герггарчу белхан Программас хъехархочун аьтто бийр бу:

1)нохчийн мотт хъехаран процессехъ йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхъалкхан дешаран стандартехъ кепе далийна Іаморан личностни, метапредметан, предметан жамІашка кхачаран хИнцалера некъаш кхочушдан;

2) Йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхъалкхан дешаран стандартаца (Россин Федерацин серлонан Министерсвос 2021.05.31 № 286 йолу омранца чІагІдина долу); Йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран коьртачу дешаран герггарчу программца (къобалийна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхъаьнакхетараллин сацамца (18 мартан 2022 ш. № 1/22 йолу протокол); Кхетош-кхиоран герггарчу программца (къобалийна йукъарчу дешаран федеральни дешаран-методикин цхъаьнакхетараллин сацамца (02. 06. 2020 ш. № 2/20 йолу протокол); Нохчийн Республикин тІекхуьу чкъор син-оьздангаллин кхетош-кхиоран а, кхиаран а йукъара Концепцица (тІечІагІийна Нохчийн Республикин куьйгалхочо 14.02.2013 ш.) цхъаьнадогІу Іаморан кхочушдан лору жамІаш а, «Нохчийн мотт» дешаран предметан чулацам а Іаморан шерашца къасто а, хІоттамца дІанисбан а;

3)билггал йолчу классан башхаллаш тидаме а оьцуш, билгалдина дакъа/тема Іаморна дешаран хенан магийнчу герггарчу дІасайекъарх, ткъа иштта дакъойн/темийн Іаморан коьчал карайерзорхъама йалийнчу дешаран гІуллакхдаран коьртачу кепех пайда а оьцуш, календарно-тематикин планировани кечйан.

Программин чулацам тІехъажийна бу йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхъалкхан дешаран стандарто «Ненан мотт а, ненан маттахъ литературин йешар а» предметан областана лехамийн декъахъ далийнчу йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран коьрта дешаран программа кхиамца карайерзоран жамІашка кхачарна.

Программа тІехъажийна йу «Ненан мотт а, ненан маттахъ литературин йешар а» предметан областана йукъайогІучу нохчийн меттан курсана кхачо йарна а, гІо лацарна а.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацам йуьхъанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхъалкхан дешаран стандартаца цхъаьнабогІуш бу.

Дешаран предметан чулацам внеурочни гІуллакхдарехула а кхочушбан тарло: экскурсеш, тематикин меропрятеш, кьийсамаш (конкурсах), и.д.кх.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан герггарчу белхан Программин чулацаман коьрта линиш

Дешаран предметан коьчал меттаІилманан дакъошца йогІуш хІоттийна йу. Нохчийн меттан систематически курс Программехъ хІокху чулацаман линишца йалийна йу: «Маттах лаьцна хаамаш», «Фонетика, орфоэпи, графика, орфографи»; «Лексика», «Морфемика», «Морфологи», «Синтаксис», «Орфографи а, пунктуацци а», «Къамел кхиор».

Программехъ къаьсташ йу кхо блок: «Къамелан гІуллакхдаран тайпанаш», «Систематически курс» (1-чу классехъ хьалхарчу эха шарахъ – «Йоза-дешар Іамор»), «Къамел кхиор».

«Къамелан гІуллакхдаран тайпанаш» цІе йолу хьалхара блок йоьзна йу шайн вовшашца йолчу уьйраца цхъаьна къамелан гІуллакхдаран деа тайпанехула кхиарца, йуьхъанцарчу классийн дешархойн (тІекеренан Іалашонаш къасто хаа, къамелан тІекеренехъ нийса дакъалаца) коммуникативни карадерзарш кхиорца; къамелан этикетан бакъонех пайдаэцаран практика алсамйаккхарца.

«Систематически курс» цІе йолчу шолгІачу блоко йукъалоцу меттан дакъойх пайдаэцарна тІехъ тергам барна кхачо йен чулацам, дешаран а, практикин а хьелашкахъ меттан дакъойх пайдаэцаран бухера карадерзарш а, хаарш а кхиор; хИнцалерчу нохчийн литературни меттан норманех болу йуьхъанцара кхетамаш кхоллар. ХІара блок

тӀехъажийна йу (Ӏамийнчун гурашкахъ) хӀинцалерчу нохчийн литературни меттан норманаш практикехула карайерзорна; дахаран йерриге сферашкахъ нохчийн маттах пайдӀэцарехъ жӀопаллин а, кхетае а йукъаметтиг кхиорна.

«Къамел кхиор» цӀе йолу кхоалгӀа блок. Чулацаман коьртачу декъах кху блокахъ текстащца бен болх бу: кхета хаар кхиор, йеллачу тексташна анализ йар, тайп-тайпанчу функционални-маӀӀнийн тайпанийн, жанрийн, стилийн шен тексташ кхоллар.

«Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Ӏаморан Ӏалашо а, хьесапаш а

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тӀегӀанехъ «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Ӏаморан **Ӏалашо** – дешархойн коммуникативни хьуьнарш кхоллар (барта а, йозанан а, монологан а, диалоган а къамел кхиор), уьш къамелан гӀуллакхдарна практикехъ йукъабалор; дешархошкахъ нохчийн маттах а, халкъан культурица цуьнан уьйрах а билггал долу хаарш кхоллар.

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран тӀегӀанехъ «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Ӏаморан **хьесапаш ду** дешархошкахъ кхоллар а, кхиор а:

- нохчийн меттан шатайпаналлех, къоман ламастех, шен халкъан культурах йуьхьанцара кхетам; этнически кхетам (самосознани) кхиор;
- нохчийн матте позитиван эмоцин-мехаллин йукъаметтиг, цуьнан цӀеналла а, башхалла а ларйарехъ декъах хиларан синхаам; нохчийн матте бовзаран дог дар, шен къамел кхачае дало гӀертар;
- тӀекеренан Ӏалашонашца, хьелашца, хьесапашца богӀу меттан гӀирсаш харжарехула, нохчийн маттахъ жамӀаш дарехула а, шена хетачунна бух балорехула долу хьуьнар кхоллар а, кхиор а;
- хьехархочун/однокласникийн барта аларш хазарехъ тӀеэца хьуьнар кхоллар а, кхиор а;
- нийса йеша а, нийса йазйан а, урокан темехула диалогехъ а, коллективан беседехъ дакъалаца, чолхе доцу барта монологан аларш а, йозанан тексташ а хӀитто хаар кхоллар а, кхиор а;
- нохчийн меттан системех а, хӀоттамах а болу йуьхьанцара кхетамаш (фонетикех, графикех, лексикех, морфемикех, морфологех, синтаксисах);
- функционални говзалла а, хийцалучу дуьненаца кхиаме зӀе латто а, кхин дӀа долчу кхиаме дешарна кийча хилар а кхоллар а, кхиор а.

Дешаран планехъ «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предметан меттиг

Йуьхьанцарчу йукъарчу дешаран Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартаца цхьаьнадогӀуш, «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет «Ненан мотт а, ненан маттахъ литературин йешар а» предметан областана йукъа а йогӀу, Ӏамо тӀейожош а йу.

«Ненан (нохчийн) мотт» Ӏаморна леринчу сахьтийн йукъара терахъ – 405 с. (хӀора классехъ кӀирнах 3с.): 1-чу классехъ – 99 с., 2-чу классехъ – 102 с., 3-чу классехъ – 102 с., 4 классехъ – 102 с.

Дешаран учрежденин бакъо йу дешаран предмет Ӏаморна деллачу сахьтийн барам, дешаран йукъаметтигийн декъашхоша кхуллучу планан декъан сахьтийн чӀоттах ша алсамбаккха.

«НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ЧУЛАЦАМ

1 класс

Йоза-дешар Ӏамор

Къамел кхиор

Гайтаме-васте моделийн гӀоьнца къамелах болу йуьхьанцара кхетам.

Къамел суьртийн а, схемийн а гӀоьнца маӀӀнийн дакъошка (предложенешка) декъар.

Текстах болу йуьхьанцара кхетам. Хозуьйтуш ша йоьшуш а, ладугIуш а текстах кхетар. ХIума а, цуьнан цIе йоккху дош а.

(Мила?), (хIун?) бохучу хаттаршна жопаш лун дешнаш. ХIуманийн дараш гойту дешнаш. Дашах а, предложенех а йукъара кхетам.

Иаморан диалогехь дакъалацар. Билгалйаьхначу теманашна а, хьелашна а йуьхьанцара диалог хIоттор.

Сюжетан суьртех а, шайн ловзарех а, занятех а, тергамех а дийцаран кепехь кегий дийцарш хIиттор.

Къамелан гIиллакхаш. Нохчийн меттан гIиллакхе дешнаш (маршалла хаттар– *Иуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Иодика йар – Иодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...*).

Хаттаран предложенин интонаци (йиш).

Нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тIеэцна дешнаш довзар.

Дош а, предложени а

Дешан маьIнин тергам. Гергара а, дуьхьалара а маьIна долу дешнаш. Уьйр лелорехь дешан меттиг а, цуьнан гIуллакх а. Къамелехь хIуманаш, хIуманийн билгалонаш, дараш билгалдечу дешнех нийса пайдаэцар.

Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а.

ХIума (объект) йовзар санна дош тIеэцар. Дешан маьIнина тIехь тергам.

Дош а, цо билгалйо хIума а йовзар (къастар).

Дош а, предложени а йовзар. Предложеница болх бар: дешнаш билгалдахар, церан хьалх-тIаьхьалла (рогIалла) хийцар. Предложенин йозанан кеп йалор. Тайп-тайпанчу эшарца (интонацица) предложенеш дIайешар. Интонированин (иэшарца йешаран) хаарш шардар. Текстера предложенийн барам билгалбар.

Диалог.

1-на тIера 10-на тIекхаччалц дагардар.

Фонетика

Къамелан аьзнаш. Дешан аьзнийн хIоттаман а, цуьнан маьIнийн а цхьаалла. Дашехь долчу аьзнийн хьалх-тIаьхьалла а, аьзнийн барам а къастор. Схемина тIе а тевжаш, къамелан аьзнийн характеристика йар. Нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дустар.

«К» элпаца билгалде аьзнаш.

Цхьана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хIиттор: *лом, лам, кхор, кор, лу, ло*. Дешан аьзнийн анализ, аьзнийн моделащца болх бар: дешан аьзнийн хIоттаман модель йиллар, билгалйинчу моделаца догIу дешнаш далор.

Мукъа, мукъаза аьзнаш а, зевне, къора мукъаза аьзнаш а довзар (къастар).

Нохчийн меттан ша-тайпа аьзнаш: *кх, къ, кI, аь, оь, уь, юь, яь, хь, гI, nI, mI, xI, цI, чI, I*.

Дешдакъа аларан уггаре жима дакъа санна. Дешнаш дешдакъошка декъар. Дашехь дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошца дешар.

Графика

Аз а, элп а довзар (къастар): элп аз билгалден хьаьрк санна. Нохчийн меттан элпаш. Доккха а, могIанан а элп. Абат (алфавит). Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.

Нохчийн графийн дешдакъойн принцип. Нохчийн меттан шина хьаьркаца билгалдо ша-тайпа мукъа (*аь, уь, оь*) а, мукъаза (*гI, кх, къ, кI, nI, mI, xI, хь, цI, чI*) а элпаш. Элп *I*. Дешнийн аьзнийн-элпийн анализ.

Е, ё, ю, я, й элпийн гIуллакх.

Адакийн фамилешкахь а, цIерашкахь а, дийнатийн а, гIалийн, йартийн, уракийн цIерашкахь а доккха элп *е, ё, я, яь, ю, юь* йаздар.

Нохчийн алфавитехь элпийн хьалх-тIаьхьалла.

Йешар

Дешдакъошца йешар (мукъа аз билгалдечу элпе хьаьжжина). Дешдакъошца шера а, индивидуальни темпаца йогӀучу сихаллица дийнна дешнашца а йешар. Сацаран хьаьркашца йогӀучу соцунгӀашца а, интонација (иэшарца) а йешар. Дешнаш, дешнийн цхьаьнакхетарш, предложенеш, йаккхий йоцу тексташ кхеташ йешар. Йаккхий йоцу прозин текстийн а, стихотворенийн а исбаьхаллин йешар. Хьехархочун хаттаршна тӀетевжаш а, шеггара а текст схьаййцар.

Нийсааларан (орфоэпин) йешар (дийнна дешнаш деша дуьйлалуш). Нийсайаздаран (орфографин) йешар (проговаривание), дӀайоьшуш йазйарехь а, схьайазйарехь а ша шен таллам (самоконтроль) баран гӀирс санна.

Йоза

Йоза Iамор а, каллиграфин говзалла кхоллар а. Йоза кхочушдечу хенахь, ларбан оьшу уьнахцӀоналлин лехамаш бовзийтар. Куьйган пӀелгаш лелоран жигаралла (мелкая моторика) а, паргӀат куьг лелор а кхиор.

Тетрадь тӀехь кехатан агӀонан шортонехь а, классан уьнан шортонехь а ориентаци йан хаар кхиор.

Йозанан даккхий а, могӀанан а элпаш дӀайаздар карадерзор. ЦӀена а, къаьсташ долчу а хотӀаца йаздар. ДӀадоьшуш дешнаш а, предложенеш а йазйар.

Текст нийса схьайазйаран приемаш а, хьалха-тӀаьхьалла а.

Элпийн боцу графикан гӀирсийн гӀуллакхах кхетар: дешнашна йукъарчу кӀайдарган, сехьадаккхаран хьаьркан.

Орфографи а, пунктуаци а

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: дешнаш къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цӀерашкахь а (адамийн цӀерашкахь, дийнанийн, гӀалийн, йартийн, урамийн а цӀерашкахь) а доккха элп йаздар; адамийн цӀерашкахь, фамилешкахь, дайн цӀерашкахь а *я, яь, ю, юь, е, ё* элпийн а, долахьчу цӀерашкахь а, тӀеэцначу дешнашкахь а *я, ю, е, ё* элпийн а нийсайаздар; нохчийн меттан шалхачу мукъазчу элпийн (*хь, кх, цӀ, къ, пӀ, ...*) нийсайаздар; *ю, ы, ф, я, ы* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; мукъазчу аьзнийн цхьаьнакхетарш доцчу дешдакъошца долу дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш.

Систематически курс

Маттах болу йукъара хаамаш

Мотт адамийн уьйр лелоран коьрта гӀирс санна. ТӀекеренан Iалашонаш а, хьелаш а.

Фонетика

Къамелан аьзнаш. Мукъа, мукъаза аьзнаш а, уьш довзар а. Зевне, къора мукъаза аьзнаш а, уьш довзар а. Нохчийн меттан ша-тайпа аьзнаш.

Дешдакъа. Дашехь дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъазчу аьзнийн цхьаьнакхетарш доцу атта дешнаш).

Графика

Аз а, элп а. Аьзнаш а, элпаш а довзар. Нохчийн меттан ша-тайпа (шалха) элпаш.

ТӀеэцначу дешнашкахь бен пайда ца оьцу *е, ё, ю, я* элпаш. Адамийн цӀерашкахь, фамилешкахь, дайн цӀерашкахь а, дийнанийн цӀерашкахь а доккха элп.

Нохчийн абат (алфавит): элпийн цӀераш, церан хьалх-тӀаьхьалла. Дешнийн къепйоза рогаӀаллехь нисдархьама, абатах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикан гӀирсаш: дешнашна йукъара кӀайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк.

Орфоэпи

Аьзнаш а, аьзнийн цхьаьнакхетарш а алар: шала мукъаза [кхкх], [mm], [лл], и.д.кх.

Лексика

Дош меттан дакъа санна (довзийтар).

Дош хIуманан, хIуманан билгалонан, хIуманан даран цIе санна (довзийтар).

Синонимаш а, антонимаш а (йукъара кхетам, терминаш а ца йалош).

Синтаксис

Дешнийн цхьаьнакхетар (довзийтар). Предложени меттан дакъа санна (довзийтар).

Предложенехь дешнийн къепе. Предложени дIайазйаран бакъонаш. МаьIнийн хаттарийн гIоьнца предложенехь дешнийн уьйр билгалйаккхар. Кепах йохийна предложенеш йухаметтахIиттор. Цхьаьнатоьхначу дешнийн кепех предложенеш хIиттор. Предложенин схема. Предложенин схема йешар. Предложени а, цуьнан схема а йустар (соотнесение). Схемехула а, билгалдинчу дешнашкахула а предложенеш хIиттор.

Текст. Текстан билгалонаш. Текстан тема а, цIе а.

Орфографи а, пунктуаци а

Нийсайазйаран бакъонаш а, царех пайдаэцар а: предложенехь дешнаш къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь а доккха элп йаздар: адамийн цIерашкахь а, фамилешкахь а, дийнатийн цIерашкахь а; адамийн цIерашкахь, фамилешкахь, ден цIерашкахь, дийнатийн цIерашкахь я, яь, ю, юь, е, ё элпийн нийсайаздар, тIеэцначу дешнашкахь я, ю, е, ё элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (хь, хI, кх, чI, и.д.кх.) нийсайаздар; иц, ь, ы, ф элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаьркаш: тIадам, хаттаран а, айдаран а хьаьркаш.

Текст схьайазйаран алгоритм.

Къамел кхиор

Къамел адамашна йукъахь тIекере лелоран коьрта кеп санна. Барта а, йозанан а къамел: коьрта башхаллаш (отличия). Дош къамелан дакъа санна. Къамелехь дешан маьIна (роль). Предложени а, текст а къамелан дакъош санна (довзийтар). Текстан цIе. Шен (собственный) текст хIоттор.

ТIекеренан хьелаш: тIекеренан Iалашо, хьаьнца, мичахь кхочушхуьлу тIекере. Барта тIекеренан хьелаш (диалогаш ролашца йешар, видоматериалашка хьажар, аудиозаписе ладогIар).

Дешаран а, Iер-дахаран а хьелашкахь къамелан этикетан норманаш (маршалла хаттар, Iудика йар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, дехар дар).

2 КЛАСС

Маттах лаьцна йукъара хаамаш

Мотт адамийн тIекеренан коьрта гIирс а, къоман культурин хилам а санна. Россин а, дуьненан а меттан шортенан тайп-тайпаналлех йуьхьанцара кхетамаш. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ.

Фонетика, графика, орфоэпи

Аьзнийн маьIна къасторан гIуллакх; аьзнаш а, элпаш а; зевне, къора мукъаза аьзнаш довзар. Озан башхаллин характеристика: мукъа – мукъаза; зевне – къора мукъазнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъа фонемаш (аь – аь, оь – оь, уь – уь) а, уьш элпашца билгалйар а (аь, оь, уь, яь, юь). Я, яь, ю, юь, е(ё) элпашца дешнаш. Э, е элпашца дешнаш. Деха а, доца а мукъанаш. Й элпашца долу дешнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъаза

фонемаш (*ɔI, kI, къ, кх, nI, mI, xI, хь, ɟI, ɟI, I*) а, уьш элпашца билгалйар а. *Щ, ь, ы, ф* элпашца долу дешнаш. Шеконца [*овв*], [*ой*], [*эв*] хеза дешнаш нийсайаздар.

Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъаза элпийн цхъаьнакхетарш дерш а цхъаьна).

Дошамашца болх беш алфавитах болчу кхетамах пайдаэцар.

Элпийн боцу графикин гIирсаш: дешнашна йуккъехь кIайдарг, сехьадаккхаран хъаьрк, абзац (цIен мога), сацаран хъаьркаш (Iамийнчун барамехь).

Лексика

Дош декаран а, маьIнин а цхъаалла санна. Дешан лексикин маьIна (йукъара кхетам). Текстехула дешан маьIна билгалдаккхар йа дошаман гIоьнца маьIна нисдар.

ЦхъанамашIнийн а, дукхамашIнийн а дешнаш (атта дешнаш, тергам).

Къамелехь синонимех а, антонимех а пайдаэцарна тIехь тергам.

Дешан хIоттам (морфемика)

Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна. Цхъанаораман (гергара) дешнаш. Цхъанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш. Дешнашкахь орам къастор (аттачу меттигашкахь).

Морфологи

Къамелан дакъош

Цердош (довзийтар): йукъара маьIна, хаттарш («мила?», «хIун?»), къамелехь пайдаэцар. Йукъара а, долахь а цIердешнаш (фамилеш, цIераш, дайн цIераш, дийнатийн цIераш, меттигийн цIераш).

Хандош (довзийтар): йукъара маьIна, хаттарш («хIун до?», «хIун дина?», «хIун дийр ду?»), къамелехь пайдаэцар.

Билгалдош (довзийтар): йукъара маьIна, хаттарш («муха?», «хьенан?» «стенан?»), къамелехь пайдаэцар.

ДештIаьхье. Уггар йаьржина дештIаьхьенаш: *mIe, mIera, чу, чуьра, кIел*, и.д.кх.

Синтаксис

Предложенехь дешнийн къепе; предложенехь дешнийн уьйр (карладаккхар).

Предложени меттан дакъа санна. Предложени а, дош а. Предложенин дашах къастар.

Аларан Iалашоне хъаьжжина, предложенийн тайпанаш: дийцаран, хаттаран, тIедожоран предложенеш.

Синхаамийн изшаре (эмоцин окраске) хъаьжжина, предложенийн тайпанаш (интонацехула (изшарехула): айдаран а, айдаран йоцу а предложенеш.

Орфографи а, пунктуаци а.

1-чу классехь Iамийна нийсайаздаран бакъонаш карлайахар. Предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь а доккха элп (цIераш, фамилеш, дийнатийн цIераш); предложенин чаккхенгахь сацаран хъаьркаш; дош цхъана могаIарера вукху могаIаре сехьадаккхар (дешан морфемин декъадалар тидаме а ца оьцуш);

Нийсайаздаран син иралла нийсайаздаран гIалат дан тарлун меттигах кхетар санна. Дешан йаздар къасторхъама (нисдархъама), Iаматан тIерачу нийсайаздаран дошамах пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: долахь цIерашкахь доккха элп: цIераш, фамилеш, дайн цIераш, дийнатийн цIераш, меттигийн цIераш; йукъарчу цIерашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар, тIеэцначу (йукъарчу) дешнашкахь *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; долахь цIерашкахь: цIерашкахь, фамилешкахь, дайн цIерашкахь, дийнатийн цIерашкахь, меттигийн цIерашкахь (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ё)* элпийн нийсайаздар,

тӀеэцначу дешнашкахь (долахь цӀерашкахь) *я, ю, е (ё)* элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (*къ, кӀ, кх, гӀ, и.д.кх.*) нийсайаздар; шеконца [*овв*], [*ой*], [*эв*] хезачу дешнийн нийсайаздар (*-эв, -авв, -ев*); *и, ь, ы, ф* элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; деха мукъа *и, уь* хезачохь *й* элп йаздар; дештӀаьхьенаш цӀердешнашца къаьстина йазйар.

Къамел кхиор

Коммуникативни хьесап эвсараллица кхочушдархьама, барта тӀекеренан Ӏалашонашца а, хьелашца а цхьаьнабогӀу меттан гӀирсаш харжар (деллачу хаттарна жоп далархьама, шена хетарг алархьама). Къамел дан хаар (дӀадола, къамелехь дакъалаца, къамел чекхдаккха, тидам тӀеберзо, и. д.кх.). Къамелан диалоган кеп практикехь карайерзор. Дешаран а, Ӏердахаран а тӀекеренан хьелашкахь къамелан этикетан норманаш а, орфоэпин (нийсааларан) норманаш а ларйар. Цхьаьна гӀуллакхдарехь шимма цхьаьна а, тобанашкахь а болх дӀахьуш, бартбан а, йукъарчу сацаме ван а хаар.

Суьртан репродукцихула барта дийцар хӀоттор. Ша бинчу тергамашкахула а, хаттаршкахула а барта дийцар хӀоттор.

Текст. Текстан билгалонаш: текстера предложенийн маьӀнийн цхьаалла; текстера предложенийн хьалх-тӀаьхьалла; текстехь кхочушхилла йаьлла оила гайтар. Текстан тема. Коьрта оила. Текстан цӀе. Билгалйинчу тексташна цӀе харжар. Текстан дакъойн (абзацийн) хьалх-тӀаьхьалла. Предложенийн а, абзацийн а рогаьлла талхийна тексташ нисйар.

Текстийн тайпанаш: суртхӀоттор, дийцар, ойлайар, церан башхаллаш (йуьхьанцара довзийтар).

Декъалдар а, декъалдаран открытка (диллина кехат) а.

Текстах кхетар: текстехь болчу хааман буха тӀехь цхьалха жамӀаш кепе далоран хаар кхиор. Нийсачу интонацица (изшарца) текстан хозуьйтуш исбаьхьаллин йешар.

Хаттаршна тӀе а тевжаш, 25-35 дешан барамехь йолу дийцаран текст ма-йарра схьаййцар.

3 КЛАСС

Нохчийн маттах болу хаамаш

Нохчийн мотт тӀекеренан мотт санна. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент.

Фонетика, графика, орфоэпи

Нохчийн меттан аьзнаш: мукъа/мукъаза, къора/зевне мукъазнаш. Деха а, доца а мукъа аьзнаш.

Йеха а, йоца а дифтонгаш *иэ, уо*, уьш йазйар. Нохчийн маттахь *ь* гӀуллакх. *ь, ь* долчу дешнашкахь (*айъа, тетрадь...*) аьзнийн а, элпийн а хӀоттаман базар (соотношение).

Дошамашца, справочникашца, каталогашца болх беш, алфавитах пайдаэцар.

Аьзнийн а, аьзнийн цхьаьнакхетарийн а аларан норманаш; дешнашкахь мукъачу аьзнийн дохалла (нохчийн маттахь жигара пайдаоьцучу дешнийн масалшца).

Лексика

Дешан лексикин маьӀна.

Дешан нийса а, тӀедеана а маьӀна (довзийтар).

Дешан хӀоттам (морфемика)

Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна; цхьанаораман (гергара) дешнаш; цхьанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш; цхьанаораман дешнаш а, синонимаш а довзар; дешнашкахь орам къастор (аттачу дешнашкахь); чаккхе, дешан хийцалуш долу дакъа санна.

Цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а. Орам, дешхьалхе, суффикс – дешан маӀне дакъош. *-р, -хо, -ча* суффиксашца долу дешнаш. Хьастаран-жимдаран суффиксашца дешнаш кхоллар (*цӀа-цӀелиг, кема-кемалг...*).

Морфологи

Цердош: йукъара маӀна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

Долахь (фамили, цӀе, ден цӀе, дийнатиин цӀераш, меттигийн цӀераш, говзариин, газетиин, журналийн цӀераш...) а, йукъара а цӀердешнаш. ЦӀердешнийн терахьашца хийцадалар. Цхьаллин терахьан а, дукхаллин терахьан а бен кеп йоцу цӀердешнаш. ЦӀердешнийн классаш. ЦӀердешнийн классийн гайтамаш. ЦӀердешан дожар. ЦӀердешан дожар билгалдаккхар. ЦӀердешнийн дожаршца а, терахьашца а хийцадалар.

Билгалдош: йукъара маӀна, хаттарш (*муха? хьенан? стенан? муханиг?*), къамелехь пайдаэцар. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн классашца а, терахьашца а, дожаршца а хийцадалар.

Церметдош (йукъара кхетам). Йаххьийн цӀерметдешнаш а, къамелехь царах пайдаэцар а. Текстехь цхъана дешан ца оьшу йух-йуха далор дӀадаккхархьама, йаххьийн цӀерметдешнех пайдаэцар.

Хандош: йукъара маӀна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар. Хандешан билгалза кеп. Хандешан карара, йахана, йогӀу хан.

ДештӀаьхье (карладаккхар). ДештӀаьхьенаш *mle, чу*, церан дешхьалхенех (*mle-, чу-*) къастар. *Ца, ма* дакъалгаш а, церан маӀна а.

Синтаксис

Предложени. Дешнийн цхьаьнакхетар. МаӀнийн (синтаксисан) хаттариин гӀоьнца предложенехь дешнашна йукъара уьйр билгалйаккхар.

Предложенин коьрта меженаш: подлежащи, сказуеми. Предложенин коьртаза меженаш (тайпанашка а ца йоькуш). Йаьржина а, йаржаза а предложенеш.

Хуттург йоьцу а, а хуттургаца йолчу а предложенин цхъанатайпанчу меженашна тӀехь тергам.

Орфографи а, пунктуаци а

Орфографин син иралла нийсайаздаран гӀалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хӀоттийна а, билгалйаьхна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах дешан нийсайаздар къастош (нисдеш) пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: долахь цӀерашкахь (фамилеш, цӀераш, дайн цӀераш, дийнатиин цӀераш, меттигийн цӀераш, говзариин, журналийн, газетиин... цӀераш) а, йукъарчу цӀерашкахь *я, яь, ю, юь, е* элпийн нийсайаздар (карладаккхар а, тӀечӀагдар а); йеха а, йоца а *иэ, уо* дифтонгийн нийсайаздар; чаккхенгахь *-г, -к* элпаш долчу цӀердешнашкахь *а* йа *и* элп йаздар; дешан чаккхенгахь шала мукъаза элпаш йаздар (*дитт, мотт, балл...*); нохчийн меттан шатайпа мукъаза элпаш нийсайаздар (*ккх, ккь, чкӀ...*); дешан чаккхенгахь *н* элп йаздар; дештӀаьхьенаш йаххьийн цӀерметдешнашца къаьстина йаздар; дакъалгаш *ца, ма* хандешнашца къаьстина йаздар; *й, ь, ь* элпашца долу дешнаш сехьадахар; шала мукъазчу элпашца (*лл, тт, сс...*) долу дешнаш сехьадахар; шалхачу шала мукъазчу элпашца (*ккх, ткь, чкь...*) долу дешнаш сехьадахар; цӀердешнийн дукхаллин терахьан чаккхе; дештӀаьхьенийн нийсайаздар; *ца, ма*, дакъалгашца дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а йаздар.

Къамел кхиор

Къамелан этикетан норманаш: барта а, йозанан а кхайкхар, дехар дар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, духатохар, и.д.кх. Дешаран а, йер-дахаран а тӀекеренан хьелашкахь

къамелан этикетан норманаш а, нийсааларан (орфоэпин) норманаш а ларйар. Диалогехъ а, дискуссехъ а шена хетарг кепе дало, тӀечӀагӀдан; барт бан а, цхьаьна гӀуллакхдарехъ йукъарчу сацамна тӀетан а; шимма цхьаьна, тобанашца болх кхочушбеш, дарашна тӀехъ таллам (контроль) бан (барта уьйр йан) гӀо ден къамелан гӀирсаш.

Нохчийн мотт ца хуучу нахаца тӀекере лелоран хьелашкахъ къамелан этикетан башхаллаш.

Текстан план. Текстан план хӀоттор, йеллачу планаца текст йазйар. Йаххыйн цӀерметдешнийн, синонимийн, хуттургийн гӀоьнца текстехъ предложенийн уьйр. Текстехъ коьрта дешнаш.

Текстийн тайпанаш (дийцар, суртхӀоттор, ойлайар) къастор а, билгалйинчу кепан шен тексташ кхоллар а.

Кехатан, дӀакхайкхоран (объявленин) жанр.

Массара цхьаьна йа ша хӀоттийнчу планаца текст схьаййцар.

Талламан, довзийтаран йешар.

4 КЛАСС

Нохчийн маттах болу хаамаш

Нохчийн мотт Нохчийн Республикин пачхьалкхан мотт санна. Мотт – халкъан синъобздангаллин коьртачу мехаллех цхьаь санна.

Мотт бовзаран тайп-тайпана некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент, мини-таллам, проект.

Фонетика, графика, орфоэпи

Йеллачу параметрашца дашехъ а, дашехъ доцуш а аьзнийн характеристика, дустар, классификаци йар. Дешан аьзнийн-элпийн таллам.

Къамел даран (говорение) а, йешаран а процессехъ нийса интонаци (иешар). Аьзнийн, аьзнийн цхьаьнакхетарийн аларан норманаш; дешнашкахъ, хӀинцалерчу нохчийн литературни меттан норманашца йогӀу, йохалла (Ӏаматехъ Ӏамочу дешнийн кӀеззиг масалшна тӀехъ).

Лексика

Къамелехъ синонимех, антонимех, омонимех пайдаэцарна тӀехъ тергам.

Къамелехъ дешнийн чӀагӀделлачу цхьаьнакхетарех (фразеологизмех) пайдаэцарна тӀехъ тергам (довзийтар).

Дешан хӀоттам (морфемика)

Хийцалучу дешнийн хӀоттам, морфемаш атта къасталучу дешнашкахъ орамаш, дешхьалхенаш, суффиксаш, чаккхенаш билгалйахар (Ӏамийнарг карладаккхар).

Дешан лард. Чолхе дешнаш (довзийтар).

Морфологи

Коьрта а, гӀуллакхан а къамелан дакъош (йуьхьанцара довзийтар).

ЦӀердош. ЦӀердешнийн легар. 1, 2, 3, 4-чу легарийн цӀердешнаш. Долахъ цӀердешнийн легар (цӀераш, фамилеш).

Билгалдош. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн легар.1,2-чу легаран билгалдешнаш. Легалуш доцу билгалдешнаш (хьенан? стенан? хаттаршна жоп лун билгалдешнаш).

Терахьдош. Масаллин а, роӀаллин а терахьдешнаш.

ЦӀерметдош. Йаххыйн цӀерметдешнаш (карладаккхар). Цхьаллин а, дукхаллин а терахьан йаххыйн цӀерметдешнийн дожаршца хийцадалар.

Хандош. Хандешан билгалза кеп. Хандешнийн карара, йахана, йогIу хан. Хандешнаш хенашца хийцадалар.

Куцдош (йукъара кхетам). МаьIна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.

ДештIаьхье.

Хуттург. Цхьалхе а, чолхе а предложенешкахь хуттургаш.

Дакъалгаш *ца, ма*, церан маьIна.

Синтаксис

Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а, предложени а, церан тераллех а, башхаллех а кхетар; аларан Iалашоне хьаьжжина, предложенийн тайпанаш (дийцаран, хаттаран, тIедожоран); синхаамийн иэшаре (айдаран а, айдаран йоцу а) хьаьжжина, предложенийн тайпанаш; йаьржина а, йаржаза а (Iамийнарг карладаккхар). Цхьалхечу предложенин синтаксически таллам.

Цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш: хуттургаш йоцу а, хуттургашца йолу а. Цхьанатайпанчу меженашца йолчу предложенешкахь дагардаран интонаци (иэшар).

Цхьалхе, чолхе предложени (йовзийтар).

Орфографи а, пунктуаци а

Орфографин син иралла нийсайаздаран гIалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хIоттийна а, схьакховдийна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).

Нийсайаздаран (орфографин) дошамах, дешан нийсайаздар къастош (нисдеш), пайдаэцар.

Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а йазйар; хуттургаш йоцуш а, хуттургашца а цхьаьнатоьхначу предложенешкахь сацаран хьаьркаш.

Шина цхьалхечу предложенех лаьттаху чолхечу предложенехь сацаран хьаьркаш (тергам).

Къамел кхиор

Барта а, йозанан а тIекеренан хьелаш (кехат, декъалваран открытка, дIакхайкхор (объявлени), и.д.кх.); диалог; монолог; текстан цIарехь текстан тема йа коьрта ойла гайтар.

Йозанан къамелан нийса хилар, хьал долуш хилар, исбаьхьалла а тидаме а оьцуш, тексташ (йелларш а, шен а) нисйар.

Схьайийцар, дIайазйар (текстан барта а, йозанан кепехь а ма-йарра схьайийцар, текстан барта хоржуш схьайийцар).

Сочинени йозанан белхан тайпа санна.

Талламан, йовзийтаран йешар. Текстехь гучу кепехь балийна хаам лахар. Текстехь болчу хааман буха тIехь цхьалхачу жамIийн кепаш йалор. Текстехь болчу хааман интерпретаци а, жамIдар а.

ЙУЪХЪАНЦАРЧУ ЙУККЪЕРЧУ ДЕШАРАН ТIЕГIАНЕХЬ «НЕНАН (НОХЧИЙН) МОТТ» ДЕШАРАН ПРЕДМЕТАН ПРОГРАММА КАРАЙЕРЗОРАН КХОЧУШДАН ЛОРУ ЖАМИАШ

ЛИЧНОСТНИ ЖАМИАШ

Йуъхьанцарчу школехь «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Iаморан жамIехь кхетош-кхиоран гIуллакхдаран коьрта некъаш кхочушдечу хенахь дешархочун кхоллалур ду хIара **личностни** жамIаш:

гражданско-патриотически кхетош-кхиоран:

- шен Даймахкаца мехалаллин йукъаметтиг кхоллайалар, цу йукъахь республикин истори а, культура а гойту, ненан мотт Iаморехула а;

- шен этнокультурин а, россин а граждански идентичностах кхетар, Нохчийн Республикин пачхьалкхан маттах санна, ненан (нохчийн) меттан маьІналлех кхетар;
- шен мехкан а, даймехкан а дІадаханчун, таханенан, хиндолчун декъахь хилар, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршца болх барехь, хьелаш дийцаре дарехула а;
- шен а, кхечу а халкъашка ларам, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкара масалийн буха тІехь кхуллауш берг а;
- йукъараллин декъашхочух санна, адамах болу дуьххьарлера кхетам, адаман бакъонех а, жоьпаллех а, ларамах а, адаман сийлаллех а, леларан гІиллакх-оьздангаллин норманех а, адамашна йукъарчу йукъаметтигийн бакъонех а, цу йукъахь исбаьхьаллин говзаршкахь гайтинарш а;

син-оьздангаллин кхетош-кхиоран:

- шен дахарехь а, йешарехь а зеделлачунна тІе а тевжаш, хІора адаман индивидуальность ларар;
- догъэцар а, ларам а, диканиг лаар а гучудаккхар, царна йукъахь шегара хьал а, синхаамаш а бовзийтархьама, нийса меттан гІирсах пайдаэцар а;
- кхечу адамашна куьйган (физически) а, моральни (оьздангаллин) а зен дарна тІехьажийнчу леларан муьлхха а кепаш цайезар (пайдаэца цатарлучу меттан гІирсех йоьзнарш а цхьаьна);

эстетикин кхетош-кхиоран:

- исбаьхьаллин культурица лараме йукъаметтиг а, шовкъ а, искусстван тайпанашна а, шен а, кхечу а халкъийн ламасташна а, кхоллараллина а экамалла;
- исбаьхьаллин гІуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахь ша гайта гІертар, меттан говзаллехь а цхьаьна; тІекеренан а, ша гайтаран а гІирсах санна, ненан меттан мехалаллех кхетар;

физически кхетош-кхиоран, могашаллин культура а, эмоцин хьал а кхолларан:

- меттан дешаран процесехь кхин тІе (тІетовхна) хаам лохуш, гонахехь (цу йуккъехь хаамийн а) могашаллин а, кхерамзаллин (шена а, кхечу адамашна а) а дахаран кепан бакъонаш ларйар;
- къамелехь ша гайта тарлун некъаш харжарехь а, къамелан этикетан а, тІекеренан бакъонийн а норманаш ларйарехь а гучудолу дегІан а, синІаткъаман а могашаллин тІалам бар;

къинхьегаман кхетош-кхиоран:

- адаман а, йукъараллин а дахарехь къинхьегаман маьІнах кхетар, къинхьегаман жамІаш жоьпаллин хьаште хьажор а, лардаран йукъаметтигаш а, къинхьегаман гІуллакхдаран тайп-тайпанчу кепашкахь дакъалацаран говзаллаш, исбаьхьаллин говзаршкара масалш дийцаре деш, тайп-тайпанчу корматаллашка кхоллалун шовкъ;

экологин кхетош-кхиоран:

- тексташца болх баран процесехь кхулла Іалам Іалашдаран йукъаметтиг;
- цунна зен ден дараш цадезар;

Іилманан хаарийн мехаллаш:

- дуьненан Іилманехула долчу суьртах йуьхьанцара кхетамаш (цу йукъахь меттан системех, дийнна дуьненан Іилманехула долчу суьртан цхьана декъах санна, йуьхьанцара кхетамаш);
- довзаран хьашташ, жигаралла, дІадолорна тІера хилар, довзарехь хаа лаар а, шен лаамалла а, цуьнца цхьаьна ненан (нохчийн) мотт Іаморехь бовзаран хьашто а, и бовзарехь жигаралла а, шен лаамалла а.

МЕТАПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ

Йуьхьанцарчу школехь «Ненан (нохчийн мотт)» предмет Іаморан жамІехь дешархочун кхоллалур ду хІара дешаран универсальни **довзаран** дараш.

Коьрта маьІнийн дараш:

- тайп-тайпана меттан дакъош дуста (аьзнаш, дешнаш, предложенеш, тексташ), меттан дакъош дустархьама баххаш билгалдаха (къамелан дакъа хилар, грамматикин билгало, лексикин маьІна, и.д.кх.);
- меттан дакъойн тераллаш къасто;
- къастийнчу билгалонца объекташ (меттан дакъош) цхьаьнатоха;
- меттан дакъойн (аьзнийн, къамелан дакъойн, предложенийн, текстийн) классификаци йархьама ладаме билгало къасто; меттан дакъошна классификаци йан;
- хьехархочо йеллачу тергаман алгоритмаца меттан коьчалехь закономерносташ а, Ёостаналла а каро (схьалаха); меттан дакъошца болх беш, дарийн алгоритмана анализ йан, меттан дакъойн анализ йарехь ша дешаран (Іамаран) гІуллакхаш къасто;
- билгалйинчу алгоритман буха тІехь дешаран а, практикин а хьесап кхочушдан оьшучу хааман тоаме цахилар гучудаккха, кхин тІе оьшучу хааман хьашт кепе дало;
- меттан коьчална тІехь тергамбаран хьелашкахь бахьанийн-тІаьхьалонийн уьйраш билгалйаха, жамІаш дан.

Коьрта талламан дараш:

- хьехархочун гІоьнца Іалашо кепе йало, меттан объектан, къамелан хьолан хийцамийн план хІотто;
- тІедиллар кхочушдаран масех кеп йуста, уггар йогІуш йерг харжа (йалийнчу критерийн буха тІехь);
- схьакховдийнчу планаца чолхе боцу лингвистикин мини-таллам дІабахьа, схьакховдийнчу планаца проектан тІедиллар кхочушдан;
- жамІаш кепе дало а, меттан коьчална тІехь бинчу тергаман (классификацин, дустаран, талламан) жамІийн буха тІехь уьш тешаллашца тІечІагІдан а; билгалйинчу меттан коьчалан анализан процессехь хьехархочун гІоьнца хаттарийн кепаш йало;
- процессийн а, хиламийн а, церан тІаьхьалонийн а и санначу йа терачу хьелашкахь хила тарлучу кхиаран прогноз йан.

Хаамца болх бар:

- хаам схьаэцаран хьоста харжа: боьху хаам схьаэцархьама, нисбархьама оьшу дошам;
- билгалдинчу хьостанехь (дошам тІехь, справочник тІехь) йеллачу алгоритмаца гучу кепяхь балийна болу хаам схьалаха (каро);
- шенна йа хьехархочо и талла (дошамашна, справочникашна, Іаматашна тІе о хьожуш) схьакховдийначу некъаца бакъ болу а, бакъ боцу а хаам бовза;
- Интернет машанехь хаам (дешан йаздарх, аларх, дешан маьІнах, дешан схьадаларх, дешан синонимех) лохуш, баккхийчеран (хьехаран белхахойн, дайн-нанойн, законехь векалш болчеран) гІоьнца информационни кхерамзаллин бакьонаш ларйан;
- дешаран хьесапе хаьжжина, анализ йан а, кхолла а текстан, видеон-, графикин, озан хаам;
- таблицийн, схемийн кепяхь билгалбинчу лингвистикин хаамах кхета; лингвистикин хаам бовзийтархьама ша схемаш, таблицаш кхолла.

Йуьхьанцарчу школехь «Ненан (нохчийн) мотт» предмет Іаморан жамІехь дешархочун кхоллалур ду хІара дешаран универсальни **коммуникативни** дараш.

Текере:

- хетарг тІеэца а, кепе дало а, бевзачарна йукьахь Іалашонашца а, тІекеренан хьелашца а цхьаьнайогІу эмоцеш гайта а;

- къамелхочуьнца лараме йукъаметтиг лело, диалог а, дискусси а дІайахъаран бакъонаш ларІан;
- хетарг тайп-тайпана хила тарлуш хиларх кхета;
- ьзда а, аргументаш йалош а шена хетарг дІаала;
- хІоттийнчу хьесапе хъаьжжина, къамелан алар хІотто;
- къамелан хьоле хъаьжжина, барта а, йозанан кепахь а тексташ (суртхІоттор, ойлайар, дийцар) кхолла;
- тергаман, мини-талламан, проектан тІедахкарийн жамІех а, шимма цхъаьна а, тобанащца а бинчу белхан жамІех а нахана гуш-хезаш дІадийца доцца къамел дар кечдан;
- къамел даран (выступленин) текстана иллюстрацин коьчал (дехкина суьрташ, даьхна суьрташ (фото), плакаташ) харжа.

Йуьхъанцарчу школахь Іаморан чаккхенгахь «Нохчийн мотт» предмет Іаморан жамІехь дешархочун кхуьур ду хІара дешаран универсальни **регулятивни** дараш.

Самоорганизаци:

- жамІе кхачархъама, дешаран хьесап кхочушдарехула дарийн план хІотто;
- хъаьржинчу дарийн хьалх-тІаьхьалла (рогІалла) хІотто.

Самоконтроль:

- дешаран гІуллакхдаран кхиаман/аьтто цабаларан бахъанаш къасто;
- къамелан а, нийсайаздаран а гІалаташ изшорхъама, шен дешаран дараш нисдан;
- меттан дакъойх пайдаэцархъама, къасторхъама, характеристика йархъама хІоттийнчу дешаран (Іаморан) хьесапца гІуллакхдаран жамІ цхъаьнадало;
- маттехула йолчу коьчалца болх беш дина гІалат схъалаха, нийсайаздаран(орфографин) а, пунктуацин а гІалат схъалаха (каро);
- однокласникийн гІуллакхдаран а, шен гІуллакхдаран а жамІаш дуста, йалийнчу критерешца церан нийса (объективно) мах хадо.

Цхъаьна гІуллакхдар:

- хьехархочо йеллачу планированин кепан, йукъан гІулчийн а, хенийн а дІанисйаран буха тІехь, стандартни (типовой) хьолехь, йоцчачу хенан а, йеххачу хенан а Іалошонаш (йукъара хьесапашкахь дакъалацар тидаме о ьцуш, индивидуальни) кепе йало;
- цхъаьна гІуллакхдаран Іалашо тІеэца, цуьнга кхачаран дараш цхъаьна хІитто: ролаш дІасайекъа, бартбан, цхъаьна бечу белхан процесс а, жамІаш а дийцаре дан;
- куьйгалла дан, тІедиллинарг кхочушдан, аьллачун тІехь хила а кийча хилар гайта;
- белхан шен дакъа жоьпаллица кхочушдан;
- йукъарчу жамІехь ша лаьцначу декъан мах хадо;
- йеллачу (схъакховдийнчу) кепашна тІе а тевжаш, цхъаьна ден проектан тІедахкарш кхочушдан.

ПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ

1-4 классашкахь «Ненан (нохчийн) мотт» дешаран предмет Іаморо аьтто бо:

- адамиин тІекеренан коьртачу гІирсах санна нохчийн маттах кхета, нохчийн мотт нохчийн халкъан синъььздангаллин коьрта мехалла санна тІеэца;
- халкъан ламасташ а, культура а карайерзорехь а, чІагІйарехь а нохчийн меттан маьІнах кхета;
- ненан мотт бовзаран шовкъ а, и Іамо лаам а гайта;
- Россин Федерацин меттан а, культурин а цхъааллин а, тайп-тайпаналлин а шортенах, Россин халкъийн кхечу меттанашна йукъахь нохчийн меттан меттигах а йуьхъанцара

кхетамаш кхолла;

– нохчийн меттан фонетикех, лексикех, грамматикех, орфографех, пунктуацех йуьхьанцара хаамаш кхолла;

– къамелан гІуллакхдарехъ карадерзийнчу хаарех пайдаэца хаар кхолла, къамелехъ Іамийнчу лексикех пайдаэца, карайерзийнчу лексикех а, маттах долчу хаарех а пайда а оьцуш, барта аларш хІитто;

– къамелан этикетехула Іамийнчу кепех пайда а оьцуш, къамелан тІекеренехъ дакъалаца;

– нохчийн маттахъ къамелан гІуллакхдаран массо а тайпанаш (ладогІар, къамел дар, йешар, йоза) вовшахтоха а, кхио а, билгалйинчу темехула даккхий доцу дийцарш хІитто хаар кхолла.

КЛАССАШКАХУЛА ПРЕДМЕТАН ЖАМІАШ

1 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- дош а, предложени а йовза (къасто); предложенешкара дешнаш схьакъасто;
- суьртийн а, схемийн а гІоьнца къамел маьІнин дакъошка (предложенешка) декъа;
- къамелехъ нохчийн меттан гІиллакхе дешнех пайдаэца (маршалла хаттар– Іуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Іодика йар – Іодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...).
- нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитаца йолу башхалла къасто;
- мукъа а, мукъаза а аьзнаш довза (къасто);
- зевне а, къора а мукъазнаш довза (къасто);
- «аз» а, «элп» а кхетамаш бовза (къасто);
- цхъана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хІиттор: *лом, лам, кхор, кор, лу, ло*;
- *ккх, тт, лл, и.д.кх.* шала мукъазнаш деха цхъа аз санна схьаала;
- схемина тІе а тевжаш, къамелан аьзнашна характеристика йан;
- Іамош долу нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дуста (соотнести);
- дашехъ дешдакъойн барам билгалбаккха (къасто); дешнаш дешдакъошка декъа (атта дешнаш: мукъазчеран цхъаьнакхетарш доцу дешнаш);
- нохчийн абатан (алфавитан) элпийн цІераш нийса йаха; нохчийн абатан (алфавитан) элпийн рогаІаллех долчу хаарех, кІезигчу дешнийн къепйоза нисдеш, пайдаэца;
- талхор доцучу цІена къаьстачу хотІаца даккхий а, могаІанан а элпаш, элпийн, дешнийн цхъаьнатохарш йаздан;
- Іамийнчу нийсайаздаран бакьонех пайдаэца: нохчийн меттан шатайпанчу элпийн (*аь, оь, уь, юь, яь, гІ, кІ, къ, кх, пІ, тІ, хІ, хь, цІ, чІ, І*) йаздар. *ц, ь, ы, ф, ё, е* элпашца долчу дешнийн йаздар;
- *е, ё, ю, я, й* элпийн гІуллакх (функциш) къастор;
- предложенехъ дешнийн къаьстина йаздар; предложенин чаккхенгахъ сацаран хьаьркаш: тІадам, хаттаран а, айдаран а хьаьркаш; предложенин йуьххьехъ а, долахъ цІерашкахъ (цІерашкахъ, фамилешкахъ, дийнатийн цІерашкахъ) а доккха элп; дош дешдакъошца (атта меттигаш: кху кепарчу дешдакъойх лаьтта дешнаш «мукъаза + мукъа») сехьадаккхар;
- дешнаш а, предложенеш а, 25 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схьайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- нийсайаздар аларца ца къаьсташ долу дешнаш а, 3-5 дашах лаьтта предложенеш а, 20 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дІайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- элпийн боцу графикин гІирсийн гІуллакхах кхетар: дешнашна йукъарчу кІайдарган, сехьадаккхаран хьаьркан;

- Іамийнчу бакъонашна долугалаташ, опискаш каро (схъалаха) а, нисйан а;
- йешначу текстах кхета;
- интонаци (іэшар) а, предложенин чаккхенгара сацаран хъаьркашца йогІу соцунгІаш а ларйеш, йоца тексташ хозуьйтуш а, дагахь а йеша (кхета а кхеташ);
- текстехь, маьІна нисдан оьшу дешнаш схъалаха;
- дешнийн кепийн гуламах предложени хІотто;
- кеп йохийна предложенеш меттахІитто;
- предложенин схемаш йеша, предложени а, цуьнан схема а йуста (соотносить), схемица а, билгалдинчу дешнашца а предложенеш хІитто;
- сюжетан суьрташкаула а, тергамашкаула а барта 3-5 предложенех лаятта текст хІотто;
- нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тІеэцна дешнаш довза;
- дешаран хъесапаш кхочушдеш, Іамийнчу кхетамех пайдаэца.

2 КЛАСС

Дешархо Іемар ву:

- тІекеренан коьрта тІирс санна, мотт тІеэца;
- тергамах а, анализах а мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- дашехь дешдакъойн барам билгалбаккха (къасто) (мукъазчеран цхъаьнакхетарш долчу дешнашкахь а цхъаьна); дош дешдакъошка декъа;
- е, ё, ю, я элпийн тІуллакх тидаме а оьцуш, аьзнийн а, элпийн а хІоттаман цхъаьнабар къасто;
- цхъанаораман дешнаш лаха (каро);
- дашехь орам билгалбаккха (атта меттигаш);
- текстехь дукха маьІнийн дешнех пайдаэцна меттигаш гучуйаха а, церан маьІнех кхета а, дешаран дошамашкаула маьІна нисдан а; синонимех а, антонимех (кхетамийн цІераш а ца йохуш) пайдаэцна меттигаш гучуйаха;
- долахь а, йукъара а цІердешнаш боху кхетамаш къасто (определять);
- «мила?», «хІун?» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- «хІун до?», «хІун дина?», «хІун дийр ду?» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- «муха?», «хъенан?», «стенан?» бохучу хаттаршна жоп лун дешнаш довза;
- Іаларан Іалашоне, эмоцин іэшаре хъаьжжина, предложенин тайпа къасто;
- Іамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца, царна йукъахь: адамийн цІерашкахь, дайн цІерашкахь, фамилешкахь, дийнатиин цІерашкахь, меттигийн цІерашкахь доккха элп; дештІаьхенийн цІердешнашца къаьстина йазйар;
- дешнаш а, предложенеш а, 45 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схъайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, дешнаш, предложенеш, 40 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дІайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);
- опискаш, Іамийнчу бакъонашна долугалаташ схъалаха а, нисдан а;
- Іаматан дошамех пайдаэца;
- нийсааларан (орфоэпин) норманаш, нийса интонаци (эшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалийнчу темина, тергамийн бух тІехь 2-4 предложени) хІитто;
- суьртан репродукцихула барта дийцар хІотто;
- йешначун (хезначун) буха тІехь барта а, йозанан кепахь а (1-2 предложени) цхъалхечу жамІийн кеп кхолла;
- хаттаршца царна йукъара маьІнийн уьйр а къастош, дешнех предложенеш хІитто;
- декъалдарийн билгалдинчу масалийн анализ дІаьхъарехь декъалваран жанран башхаллаш йийцаре йан, текстийн-декъалдарийн хІоттаман анализ йан;
- текстан тема билгалйаккха а, текстана цуьнан тема гойту цІе тилла а;
- уьйр йоцчу предложенех, текстан дакъойх текст хІотто;

- хаттаршна тIе а тевжаш, 30-45 дешнийн барамехь дийцаран текстан ма-йарра схъайийцар дIайаздан;
- шен дешнашца Iамийнчу кхетамийн маIнех кхето; Iамийнчу кхетамех пайдаэца.

3 КЛАСС

Дешархо Iемар ву:

- кьоман тIекеренан мотт санна нохчийн меттан маIнах кхето;
- лингвистикин експериментах мотт бовзаран некъах санна пайдаэца;
- билгалйинчу параметрашца дашехь а, дашехь доцуш а аьзнийн характеристика йан, дустар кхочушдан, классификаци йан.
- дешан аьзнийн-элпийн анализ йан (транскрипци ца йеш);
- цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а къасто; цхъанаораман дешнаш а, синонимаш а къасто;
- билгал къасталучу морфемашца долчу дешнашкахь чаккхе, орам, дешхьалхе, суффикс схъалаха (каро);
- синонимех а, антонимех а пайдаэцна меттигаш гучуйаха; тайп-тайпанчу къамелан дакъойн дешнашна синонимаш а, антонимаш а йало;
- нийсачу а, тIедеанчу а маIнехь далийна дешнаш (атта дешнаш) довза;
- текстехь дешан маIна къасто;
- къамелехь а, йозанехь а -р, -хо, -ча суффиксашца долчу дешнех пайдаэца;
- хъастаран-жимдаран суффиксийн гIоьнца дешнаш кхолла (*цIа-цIелиг, кема-кемалг...*);
- цIердешнаш довза; цIердешнийн грамматикин билгалонаш къасто: класс, терахь, дожар;
- билгалдешнаш довза; билгалдешнийн грамматикин билгалонаш къасто: класс, терахь, дожар;
- лааме а, лаамаза а билгалдешнаш къасто;
- цхъаллин йа дукхаллин терахъан бен кеп йоцу цIердешнаш къасто (довза);
- хандешнаш довза; «*хIун дан?*» бохучу хаттарна жоп лун хандешнаш къасто; хандешнийн хан билгалйаккха;
- йаххыйн цIерметдешнаш (йуьхъанцарчу кепехь) довза; йаххыйн цIерметдешнех, текстехь ца оьшу йух-йуха аларш дIадахархъама, пайдаэца;
- дештIаьхъенаш а, дешхьалхенаш а къасто;
- аларан Iалашоне а, эмоцин иэшаре а хъаьжжина, предложенин тайпа къасто;
- предложенин коьрта а, коьртаза (тайпанашка а ца йоькъуш) меженаш лаха;
- йаьржина а, йаьржаза а предложенеш йовза;
- дешнаш, предложенеш, 60 дашал сов барам боцу тексташ нийса схъайазйан;
- Iамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 55 дашал сов барам боцу тексташ олуш дIайазйан;
- опискаш а, Iамийнчу бакъонашна долу гIалаташ а лаха, нисдан;
- тайп-тайпанчу тайпанийн текстех кхета, текстехь балийна (белла) хаам схъалаха;
- бешначу (хезначу) хааман буха тIехь барта а, йозанехь а (1-2 предложени) цхъалхечу жамIийн кеп кхолла;
- нийсааларан (орфоэпин) норманаш, нийса интонаци (иэшар) лар а йеш, барта диалоган а, монологан а аларш (билгалйинчу темина, тергамийн буха тIехь 3-5 предложенех) хIитто; къамелан этикетан норманех пайда а оьцуш, шайца кхайкхар, дехар, бехк цабиллар, баркалла алар, духатохар долу йаккхий йоцу барта а, йозанан а тексташ (2-4 предложени) кхолла;
- текстехь предложенийн уьйр къасто (**а** хуттурган гIоьнца);
- текстехь коьрта дешнаш къасто;
- текстан тема а, текстан коьрта ойла а билгалйаккха;
- текстан дакъош (абзацаш) билгалдаха а, коьртачу дешнийн йа предложенийн гIоьнца

церан маъинийн чулацам гайта а;

- текстан план хЮтто, цунна тЮьхула текст кхолла а, текст нисйан а;
- йеллачу, массара цхьаьна йа ша хЮттийнчу планаца ма-дарра схьадийцар дIайаздан;
- шен дешнашца Iамийнчу кхетамийн маъInex кхето; Iамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман гЮьнца дешан маъIna нисдан;
- мини-таллам дIабахьа, проектан гIуллакхдарехь дакъалаца.

4 КЛАСС

Дешархо Iемар ву:

- Россин Федерацин махкахь меттан а, культурин а тайп-тайпаналлех кхета, мотт халкъан син-оьздангаллин коьртачу мехаллех цхьаь хилар тIеэца;
- тIекеренан коьртачу гIирсах санна, меттан маъInax кхета; Нохчийн республикин пачхьалкхан а, къоман тIекеренан а мотт санна, нохчийн меттан меттигах кхета;
- нийса барта а, йозанан а къамел адаман оьздангаллин йукъара гайтам санна тIеэца;
- деллачу дешнашна синонимаш йало; деллачу дешнашна антонимаш йало;
- къамелехь маъIna нисдан оьшу дешнаш гучудаха, контекстехула дешан маъIna къасто;
- атта схьакъасталучу морфемашца долчу дешнийн хЮттамехула таллам бан; дешан хЮттаман схема хЮтто; дешан хЮттам йеллачу схемица цхьаьнабало;
- карайерзийнчу грамматикин билгалонийн комплексца (Iамийнчун барамехь), дош билгталчу къамелан декъан хилар къасто;
- цIердешнийн грамматикин билгалонаш къасто: легар, класс, терахь, дожар;
- билгалдешнийн грамматикин билгалонаш къасто: терахь, дожар, кеп (*лааме, лаамаза*);
- билгалдешнаш дожарца лего;
- терахьдешнаш довза а, царах пайдаэца а, масаллин а, роIаллин а терахьдешнаш къасто;
- хандешан билгалза кеп къасто (схьалаха); хандешан хан къасто;
- йуьхьан цIерметдешан йуьхьанцарчу кепан грамматикин билгалонаш къасто: йуьхь, терахь; йаххийн цIерметдешнех, текстехь ца оьшу йух-йуха аларш дIадахархьама, пайдаэца;
- дош, дешнийн цхьаьнакхетар, предложени къасто (йовза);
- аларан Iалашоне а, эмоцин изшаре а хьаьжжина а, предложенийн классификаци йан;
- йаьржина а, йаьржаза а предложенеш йовза;
- цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш йовза; цхьанатайпанчу меженашца йолу предложенеш хIитто; цхьанатайпанчу меженашца йолчу предложенех къамелехь пайдаэца;
- цхьалхе йаьржина предложенеш а, шина цхьалхечу предложенех лаьтта чолхе предложенеш а дIасакъасто; цхьалхечу предложенина синтаксисан таллам бан;
- Iамийнчу нийсайаздаран бакъонех пайдаэца, царна йукъахь: долахь цIерашкахь доккха элп; йукъарчу цIерашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а (нохчийн меттан дешнашкахь) *я, яь, ю, юь, е (ë)* элпаш; тIеэцначу (йукъарчу) дешнашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а *я, ю, е (ë)* элпаш; долахь цIерашкахь *я, яь, ю, юь, е (ë)*, тIеэцначу (долахь цIерашкахь) *я, ю, е (ë)* элпаш; мукъаза элпаш (*къ, кI, кх, гI и т.д.*); *-эв, -аьв, -ев* йаздаран бакъонаш; оьрсийн маттера а, оьрсийн маттехула а тIеэцначу дешнашкахь *щ, ь, ы, ф* элпаш йаздар; мукъа аьзнаш [*и*], [*уь*] деха хилар гойтуш, *й* элп йаздар; йеха а, йоца дифтонгаш *иэ, уо*; чаккхенгахь *-з, -к* элпаш долчу цIердешнашкахь *а* и *и* элпаш; дешан чаккхенгахь шала мукъаза элпаш; нохчийн меттан шалха мукъаза элпаш; дешан чаккхенгахь *н*; цIердешнашца а, йаххийн цIерметдешнашца а дештIаьхьенийн къаьстина йазйар; *ца, ма* дакъалгийн хандешнашца къаьстина йаздар; *й, ь, ь* долчу дешнийн сехьадаккхар; шала мукъазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; шалхачу мукъазчу элпашца долчу дешнийн сехьадаккхар; дукхаллин терахьан цIердешнийн чаккхенаш; дешхьалхенийн цхьаьна а, къаьстина а (*ца, ма, а*) йазйар; *а* хуттурго а, хуттургаш йоцуш а цхьаьнатоьхначу цхьанатайпанара

меженашца йолчу предложенешкахь сацаран хьаьркаш; шина цхьалхечу предложенех лаьттачу чолхечу предложенехь сацаран хьаьркаш;

- 80 дашал сов барам боцу тексташ нийса схьайазйан;
- Iамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 75 дашал сов барам боцу тексташ олуш дIайазйан;
- опискаш, Iамийнчу бакъонашна орфографин а, пунктуацин а гIалаташ схьалаха а, нисдан а;
- тIекеренан хьолах кхета (муьлхачу Iалашонца, хьаьнца, мичахь хуьлуш йу тIекере); тIекеренан хьолахь нийса (адекватни) меттан гIирсаш харжа;
- нийса интонаци, къамелан зIе хиларан норманаш, орфоэпин норманаш ларйеш, барта диалоган а, монологан а аларш (4-6 предложени) хIитто;
- барта а, йозанан кепахь (йозанан тIекеренан билгалчу хьолана лерина (кехаташ, декъалваран открыткаш, дIакхайкхорш (объявленеш), и.д.кх.) а, йаккхий йоцу тексташ (3-5 предложенех) кхолла;
- текстан тема а, коьрта ойла а къасто; темина йа коьртачу ойланна тIе а тевжаш, текстана ша цIе тилла;
- предложенийн а, текстан дакъойн а къеп нисйан;
- йеллачу тексташна план хIотто;
- текст ма-йарра схьайийцар кхочушдан (барта а, йозанан кепахь а);
- текст хоржуш (йукъ-йукъара) схьайийцар кхочушдан (барта);
- билгалйинчу теманашца сочиненеш йазйан (хьалххе кечам биначул тIаьхьа);
- довзийтаран, талламан йешар, хаам лахар кхочушдан; бешначу (хезначу) хааман буха тIехь барта а, йозанан кепехь а цхьалхечу жамIийн кепаш йало; текстехь йолчу хааман интерпретаци йан а, жамIаш дан а;
- шен дешнашца Iамийнчу кхетамийн маьIна даста; Iамийнчу кхетамех пайдаэца;
- дошаман (кехатан а, электронан а носитель тIехь) гIоьнца, тIаьхьа хьожучу чуваларан хьелашкахь Интернет чохь дешан маьIна нисдан.

Тематикин планировани

Белхан программа хЮттош, тематикин планированехь тидаме эцна хила йеза дешаран-методикин коьчалш ларалуш йолчу ЭОР-х пайдацаран таронаш.

1 класс (99 сахьт)

№ п/п	Дакъа	Чулацам	Іамор вовшахтохаран некъаш а, кепаш а. Дешархойн гІуллакхдаран характеристика
Йоза-дешар Іамор – 55 с.			
1.	Къамел кхиор (10 сахьт¹)	<p>Гайтаме-васте моделийн гЮьнца къамелах болу йуьхьанцара кхетам.</p> <p>Къамел суьртийн а, схемийн а гЮьнца маьІнийн дакъошка (предложенешка) декъар.</p> <p>Текстах болу йуьхьанцара кхетам. Хозуьйтуш ша йоьшуш а, ладугІуш а текстах кхетар.</p> <p>ХІума а, цуьнан цІе йоккху дош а. (Мила?), (хІун?) бохучу хаттаршна жопаш лун дешнаш.</p> <p>ХІуманийн дараш гойту дешнаш. Даших а, предложенех а йукъара кхетам.</p> <p>Іаморан диалогехь дакъалацар. Билгалйаьхначу теманашна а, хьелашна а йуьхьанцара диалог хІоттор.</p> <p>Сюжетан суьртех а, шайн ловзарех а, занятех а, тергамех а дийцаран кепехь кегий дийцарш хІиттор.</p> <p>Къамелан гІиллакхаш. Нохчийн меттан гІиллакхе дешнаш (маршалла хаттар– <i>Іуьйре дика хуьлда! Суьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Іодика йар – Іодика йойла! благодарность – Дела реза хуьлда! Баркалла! ...</i>).</p> <p>Хаттаран предложенин интонаци (йиш).</p> <p>Нохчийн маттехула йолчу тексташкахь оьрсийн маттара тІеэцна дешнаш довзар.</p>	<p>Хьехархочун къамел тІеэцар.</p> <p>Къамелан аьзнаш довзар.</p> <p>Аьзнаш, дешнаш, цхьалхе предложенеш йухаалар (хьехархочунна тІаьххье).</p> <p>Хьалх-тІаьхьалла нийса йолчу сюжетан суьрташца болх бар: суьрташ тІехь гайтинчу хиламийн анализ, сюжет иййцаре йар, суьрташна тІе а тевжаш, барта дийцар хІоттор.</p> <p>Хьалх-тІаьхьалла нийса йоцчу (талхийна йолчу) сюжетан суьрташца болх бар: суьрташ тІехь гайтинчу хиламийн анализ, хиламийн хьалх-тІаьхьалла нисйар, хиламийн хьалх-тІаьхьалла нисийнчу сюжетан суьрташна тІехула барта дийцар хІоттор.</p> <p>ХІума а, цуьнан цІе йоккхуш долу дош а довзар.</p> <p>Мила? ХІун? бохучу хатаршна жоп луш долу дешнаш довзар.</p> <p>Ши хІума йа дуккха а йолу хІуманаш а, церан цІе йоккху дешнаш а довзар.</p> <p>ХІуманаш а, дараш а довзар а, цаьрца догІу дешнаш цхьаьнадалор (соотнесение) а.</p> <p>ХІуманийн а, церан цІераш йохучу дешнийн а тобанаш йар.</p> <p>Тобанаш йаран билгало къастор,</p> <p>тобанера совнаха элемент (хІума йа дош) дІайаккхар.</p> <p>Графикин хаамца болх бар.</p> <p>Дош а, предложени а йовзар.</p> <p>Тексте ладогІар, ладугІучу хенахь текстах кхетар.</p> <p>Билгалйинчу схемица предложенеш хІиттор (барта).</p> <p>2-3 предложенех йолу текст хІоттор (барта).</p>

¹ Выделенное количество учебных часов на изучение разделов носит рекомендательный характер и может быть скорректировано для обеспечения возможности реализации дифференциации содержания с учётом уровня готовности первоклассников

			<p>Хъехархочун хаттаршна жьопаш далар. Билгалйинчу моделаца диалогаш хИттор.</p> <p>Дийцаран кепехь даккхий доцу дийцарш хИторехь цхьаьна болх бар (масала, школера дахарх лаьцна дийцар, и.д.кх.).</p> <p>Ша бен болх: тIетовжаран дешнашца доцца дийцар хIоттор.</p> <p>Этикетан кепехь (<i>Йуьйре дика хуьлда! Де дика хуьлда! Иодика йойла! Дела реза хуьлда! Баркалла! и.дI.кх.</i>) пайда а оьцуш, дешаран диалог хIоттор.</p>
2.	<p>Дош а, предложени а (4 сахьт)</p>	<p>Дешан маьIнин тергам. Гергара а, дуьхьалара а маьIна долу дешнаш. Уьйр лелорехь дешан меттиг а, цуьнан гIуллакх а. Къамелехь хIуманаш, хIуманийн билгалонаш, дараш билгалдечу дешнех нийса пайдаэцар.</p> <p>Дош а, дешнийн цхьаьнакхетар а.</p> <p>ХIума (объект) йовзар санна дош тIеэцар. Дешан маьIнина тIехь тергам.</p> <p>Дош а, цо билгалйо хIума а йовзар (къастар).</p> <p>Дош а, предложени а йовзар. Предложеница болх бар: дешнаш билгалдахар, церан хьалх-тIаьхьалла (рогIалла) хийцар. Предложенин йозанан кеп йалор.</p> <p>Тайп-тайпанчу эшарца (интонацица) предложенеш дIайешар. Интонированин (иэшарца йешаран) хаарш шардар. Текстера предложенийн барам билгалбар.</p> <p>Диалог.</p> <p>1-на тIера 10-на тIекхаччалц дагардар.</p>	<p>Хъехархочо/дешархоша йоьшу говзар (дийцар) хазарца тIеэцар.</p> <p>Дешдакъошца, тIаьхьа (хIораннан амалца йогIучу йешаран чехкаллица) дийнна дешнашца а, шера йешар.</p> <p>Дешнаш дешдакъошка декъар, дешнашкахь дешдакъойн барам къастор.Дашехь аьзнийн хьалх-тIаьхьалла къастор.</p> <p>Текстера аларехула а, йешаран техникехула а хала долу дешнаш дешар.Текстан анализ: йешначу текстехула хИттийнчу хаттаршна жьопаш далар, текстехь оьшу хаам схьакарор.</p> <p>Говзаран чулацам цIарца бустар (соотнесение).</p> <p>Шен жьопаш однокласникийн жьопашца дустар, йешначу говзаран хьокъехь шен а, кхечуьнан а аларан мах хадор.</p> <p>Иллюстраци а, говзаран чулацам а дуьх-дуьхьал хIоттор.</p> <p>Цхьаьна бен болх: билгалдинчу дашца предложени йалор.</p> <p>Ловзаран кепехь шардар «Лайн мижарг»:</p> <p>цхьаца дош тIе а тухуш (по цепочке), предложенеш йаржор.Ловзар «Дийна дешнаш» (дешархоша предложенера дешнийн роль ловзайо, предложенехь дешнийн меттиг хуьйцу, нисделларг дIадьошу).</p>
3.	<p>Фонетика (12 сахьт)</p>	<p>Къамелан аьзнаш. Дешан аьзнийн хIоттаман а, цуьнан маьIнийн а цхьаалла. Дашехь долчу аьзнийн хьалх-тIаьхьалла а, аьзнийн барам а къастор. Схемина тIе а тевжаш, къамелан аьзнийн характеристика йар. Нохчийн меттан аьзнаш оьрсийн меттан аьзнашца дустар.</p> <p>«К» элпаца билгалде аьзнаш.</p> <p>Цхьана йа масех озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хИттор: <i>лом, лам, кхор, кор, лу, ло.</i></p>	<p>Схемина тIе а тевжаш, къамелан аьзнийн характеристика йар.</p> <p>Аьзнийн а, элпийн а бараман базар (соотношение).</p> <p>Аларе а, декаре а хьаьжжина, нохчийн меттан мукъачу, мукъазчу аьзнийн артикуляци.</p> <p>Мукъачу а, мукъазчу а аьзнийн характеристика.</p> <p>Мукъа а, мукъаза а аьзнаш билгалден элпийн башхалла (различие).</p> <p>Дешнийн аларехь аьзнаш билгалдар.</p> <p>Хьалхарчу/тIаьхьарчу озаца дешнийн классификаци йар.</p>

		<p>Дешан абзнийн анализ, абзнийн моделащца болх бар: дешан абзнийн хЮоттаман модель йиллар, билгалйинчу моделаца догЮу дешнаш далор.</p> <p>Мукъа, мукъаза абзнаш а, зевне, къора мукъаза абзнаш а довзар (къастар).</p> <p>Нохчийн меттан ша-тайпа абзнаш: <i>кх, къ, кI, аб, об, уь, юь, яь, хь, гI, пI, тI, хI, цI, чI, I</i>.</p> <p>Дешдакъа аларан уггаре жима дакъа санна. Дешнаш дешдакъошка декъар. Дашехъ дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошца дешар.</p> <p>Нохчийн меттан абзнаш. Абат (алфавит). Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.</p>	<p>Таблица тIе а тевжаш, билгалдинчу абзнийн характеристика йар.</p> <p>Цхъана озаца къаьсташ долу дешнаш дуьхь-дуьхьал хИттор.</p> <p>Билгалдинчу озаца дош харжар.</p> <p>Іамош долу нохчийн меттан абзнаш оьрсийн меттан абзнашца дустар.</p> <p>Нохчийн меттан ша-тайпанчу абзнийн дифференциаци йар.</p> <p>Ша-тайпа мукъазчу <i>кх, къ, кI, аб, об, уь, юь, яь, хь, гI, пI, тI, хI, цI, чI, I</i> абзнийн алар.</p> <p>Долахъчу цІерашкахъ абзнийн а, элпийн а бараман богЮуш хилар.</p> <p>Шимма цхъаьна болх беш, алфавитан къепехъ элпаш дІанисдар.</p> <p>Нохчийн меттан алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.</p> <p>Ловзаран кепехъ шардар: «Суна тІаьхъара ала» (абзнашка ладогІар а, карладахар а).</p> <p>Мукъа а, мукъаза а абзнаш довзар (къастор).</p> <p>Дешан модель хЮоттор.</p>
4.	Графика («Дешар» декъаца цхъаьна Іамош йу)	<p>Аз а, элп а довзар (къастар): элп аз билгалден хъаьрк санна. Доккха а, могІанан а элп. Нохчийн меттан элпаш. Абат (алфавит).</p> <p>Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.</p> <p>Нохчийн графийн дешдакъойн принцип.</p> <p>Нохчийн меттан шина хъаьркаца билгалдо ша-тайпа мукъа (<i>аб, уь, об</i>) а, мукъаза (<i>гI, кх, къ, кI, пI, тI, хI, хь, цI, чI</i>) а абзнаш. Нохчийн меттан элп <i>I</i>. Дешнийн абзнийн-элпийн анализ.</p> <p><i>Е, ё, ю, я, й</i> элпийн гІуллакх.</p> <p>Адамийн фамилешкахъ а, цІерашкахъ а, дийнатийн а, гІалийн, йартийн, урамийн цІерашкахъ а доккха элп <i>е, ё, я, яь, ю, юь</i> йаздар.</p> <p>Нохчийн алфавитехъ элпийн хьалх-тІаьхьалла.</p> <p>Нохчийн меттан элпаш. Доккха а, могІанан а элп. Абат (алфавит). Нохчийн алфавитан оьрсийн алфавитах къастар.</p>	<p>Алфавитан къепехъ дешнаш билгалдахар.</p> <p>Іамийнчу элпашца долу дешнаш дешар.</p> <p>Шардар: «Аз элпаца билгалде».</p> <p>Билгалдинчу озаца долу дешнаш харжар.</p> <p>Йазден а, тайп-тайпана абзнаш билгалден а элпийн тоба йар.</p> <p>Шалхачу элпашца долу дешнаш дІайаздар.</p> <p>Абзнаш аларна а, довзарна а тІехъ массара цхъаьна бен болх.</p> <p>Нохчийн алфавитан элпаш бІаьран (визуальное) довзийтар.</p> <p>Даккхийчу а, кегийчу а элпийн дифференциаци.</p> <p>Йаздина элп хъехархочо йеллачу кепаци догЮуш хилар билгалдар.</p> <p>Ловзаран процессехъ элпаш довзар.</p> <p>Тобанашкахъ болх: шалхачу элпашца долу дешнаш тобанашка дерзор (<i>аб, об, гI, чI, къ...</i>).</p> <p>Ша бен болх: алфавитан рогІаллехъ дешнаш дІайаздар.</p> <p>Алфавитах, нохчийн алфавитан элпийн рогІаллех долчу хаарех а лаьцна хъехархочун дийцар.</p> <p>Ловзаран кепехъ шардар: «Алфавит кхидІа дІахьо (йийца)».</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: дешнаш алфавитан къепе далорехъ гІалаташ къастор.</p>

5.	Йешар (29 сахът)	<p>Дешдакъошца йешар (мукъа аз билгалдечу элпе хъаьжжина). Дешдакъошца шера а, индивидуальни темпаца йогъучу сихаллица дийнна дешнашца а йешар. Сацаран хъаьркашца йогъучу соцунгашца а, интонација (иэшарца) а йешар. Дешнаш, дешнийн цхъаьнакхетарш, предложенеш, йаккхий йоцу тексташ кхеташ йешар. Йаккхий йоцу прозин текстийн а, стихотворенийн а исбаьхьаллин йешар. Хъехархочун хаттаршна тIетевжаш а, шеггара а текст схъайийцар.</p> <p>Нийсааларан (орфоэпин) йешар (дийнна дешнаш деша дуьйлалуш). Нийсайаздаран (орфографин) йешар (проговаривание), дIайоьшуш йазйарехъ а, схъайазйарехъ а ша шен таллам (самоконтроль) баран гIирс санна.</p>	<p>Дешдакъош, дешнаш, предложенеш йешаран говзалла кхиор. Дешнаш (схъа)аларан процессехъ аьзнаш къастор. Хъехархочо билгайаьккхина дашехъ аз билгалдаран иэшаран кеп йухаметтахIоттор.</p> <p>Шардар: дешна дешдакъа, шен цIарехъ и дешдакъа долчу суьртаца цхъаьнадалор.</p> <p>Шардар: билгалдинчу элпашца дешдакъош кхоллар: <i>а, аь, оь, у, уь...</i></p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: мукъазчу элпаца керла дешдакъош кхолла: <i>кх, къ, хI, чI...</i></p> <p>Билгалдина дешдакъош цхъатеррачу дешдекъаца тIедуза, масала: <i>...ми (лами), ...маз (ламаз), ...зар (лазар), и.дI.кх.</i></p> <p>ТIедожоран, хаттаран, дийцаран, айдаран иэшарца предложенеш алар.</p> <p>Ловзаран кепехъ шардар: «Чекхийаккха предложени», предложенин коьртачу ойланна тIе а тевжаш, йешна чекхйахаза йолу предложенеш чекхйаха хаар шардар.</p> <p>Йешаран шина тайпанан мехалаллех хъехархочун дийцар: нийсайаздаран а, нийсааларан (орфоэпин) а; оцу шина тайпанан йешаран Iалашонех а.</p> <p>Йаздина ма-дарра (нийсайаздаран йешар) дешнаш алар.</p>
6.	Йоза (29 сахът)	<p>Йоза Iамор а, каллиграфин говзалла кхоллар а. Йоза кхочушдечу хенахъ, ларбан оьшу уьнахцIоналлин лехамаш бовзийтар. Куьйган пIелгаш лелоран жигаралла (мелкая моторика) а, паргIат куьг лелор а кхиор.</p> <p>Тетрадь тIехъ кехатан агIонан шортонехъ а, классан уьнан шортонехъ а ориентаци йан хаар кхиор.</p> <p>Йозанан даккхий а, могланан а элпаш дIайаздар карадерзор. ЦIена а, къаьсташ долчу а хотIаца йаздар. ДIадоьшуш дешнаш а, предложенеш а йазйар.</p> <p>Текст нийса схъайазйаран приемаш а, хьалхатIаьхьалла а.</p>	<p>Йозанехъ уьнахцIоналлин бакъонаш ларйар.</p> <p>Даккхий, кегий элпаш, элпийн цхъаьнакхетарш, дешдакъош, дешнаш йаздаран говзалла кхиор.</p> <p>Йозанан доккха а, жима а элп диллар карадерзор.</p> <p>Элпийн боцчу графикин гIирсийн гIуллакхах кхетар – дешнашна йукъахъ кIайдарг, сехьадаккхаран хъаьрк.</p> <p>Предложенийн йуьххьехъ а, долахъ цIераш йазйарехъ а доккхачу элпах нийса пайдаэцар.</p> <p>Зорбанан а, йозанан а тексташ тIера дешнаш а, йаккхий йоцу предложенеш а схъайазйар.</p> <p>Йазйинчу предложенийн нийса кечйаран мах хадор (предложениян йуьххьехъ доккха элп, чаккхенгахъ тIадам).</p> <p>Дешнаш а, предложенеш а, 25 дашал сов барам боцу тексташ а нийса схъайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош);</p>

		Элпийн боцу графикин гIирсийн гIуллакхах кхетар: дешнашна йукъарчу кIайдарган, сехьадаккхаран хьаркан.	Нийсайаздар аларца ца къаьсташ долу дешнаш а, 3-5 дашах лаьтта предложенеш а, 20 дашал сов барам боцу тексташ а олуш дIайазйан (йукъахдитарш а доцуш, элпаш а ца талхош); Элпийн модель хIоттор (кехат, картон, пластилин) Шардар: Элп нийса ала (к, къ, кI, кх...).
7.	Орфографи а, пунктуаци а («Йоза» декъаца цхьаьна Iамош йу)	Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: дешнаш къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цIерашкахь а (адамийн цIерашкахь, дийнатийн, гIалийн, йартийн, урамийн а цIерашкахь) а доккха элп йаздар; адамийн цIерашкахь, фамилешкахь, дайн цIерашкахь а я, яь, ю, юь, е, ё элпийн а, долахьчу цIерашкахь а, тIеэцначу дешнашкахь а я, ю, е, ё элпийн а нийсайаздар; нохчийн меттан шалхачу мукъазчу элпийн (хь, кх, цI, къ, пI,...) нийсайаздар; ю, ы, ф, я, щ элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; мукъазчу абзнийн цхьаьнакхетарш доцчу дешдакъошца долу дешнаш сехьадахар; предложенин чаккхенгахь сацаран хьаркаш.	Шардар: предложенин йуьхь а, чаккхе а нийса кечйарца а, дешнашна йукъара кIайдаргаш ларйарца а дешнийн гуламах хIоттийна предложени дIайазйар. Доккхачу элпах пайдаэцаран меттигех тIедобъжначу кепехь кхета а веш, комментарешца предложенеш дIайазйар. Доккхачу элпах пайдаэцаран меттигех кхетош комментари йеш предложенеш дIайазйар. Ловзар «Дукха хьан?»: билгалдинчу элпана долахь цIераш лахар (йалор) а, дIайазйар а. Практикин болх: Iамийнчу нийсайаздаран норманаш ма-бохху, текстан олуш дIайазйар.
8.	Маттах болу йукъара хаамаш (1 сахьт, кхидIа курсан массо декъехь Iамош ду)	Мотт адамийн уйр лелоран коьрта гIирс санна. Уйр лелоран Iалашонаш а, хьелаш а.	«Мотт – адамийн уйран мехала гIирс» темина хьехархочун дийцар. Мотт адамийн уйран, хаамийн, зIенийн гIирс хиларан йукъара кхетам. Тексташца, суьрташца бечу балхахула барта а, йозанан кепехь а тIекере лелор. Кхоллараллин тIедиллар: йозанан къамелах пайдаэца оьшу хьал гайтар.
9.	Фонетика (3 сахьт)	Къамелан абзнаш. Мукъа, мукъаза абзнаш а, уьш довзар а. Зевне, къора мукъаза абзнаш а, уьш довзар а. Нохчийн меттан ша-тайпа абзнаш.	Абзнийн, элпийн йукъара башхаллин сурт хIоттор. Олучу дешнашкахь абзнаш билгалдар, артикуляция тIе тидам бохуьйтуш, абзнаш алар. Дешнийн абзнийн моделах хIиттор.

		<p>Дешдакъа. Дашехъ дешдакъойн барам. Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъазчу аьзнийн цхьаьнакхетарш доцу атта дешнаш).</p>	<p>Дешан аьзнийн а, элпийн а билгалдар (обозначение) дустар. Мукъачу а, мукъазчу а аьзнийн къастар а, царна йукъара башхалла (разница) а. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъа а, мукъаза а аьзнаш дагардар. Мукъий, мукъазий аьзнаш билгалден мукъачу а, мукъазчу а аьзнийн а, элпийн а маьІна къастаран меттигна тІехъ тергам. <i>е, ё, ю, я</i> элпийн маьІна билгалдаккхар. ТІеэцначу дешнашкахъ бен лелаш доцчу элпийн (<i>ё, я, ю, ы, ф, ы</i>) алар (воспроизведение). «Нохчийн меттан аьзнех лаьцна вайна хІун хаьа?» темина къамел, йоза-дешар Іаморехъ долу хаарш карладахар. Дешан схема хІоттор. Ловзаран кепехъ шардар «Билгалдинчу озана дош даладе»: (<i>Дада, худар, бода, бад</i>).</p>
10.	Графика (3 сахът)	<p>Аз а, элп а. Аьзнаш а, элпаш а довзар. Нохчийн меттан ша-тайпа (шалха) элпаш. ТІеэцначу дешнашкахъ бен пайда ца оьцу <i>е, ё, ю, я</i> элпаш. Адамийн цІерашкахъ, фамилешкахъ, дайн цІерашкахъ а, дийнанийн цІерашкахъ а доккха элп. Нохчийн абат (алфавит): элпийн цІераш, церан хьалх-тІаьхьалла. Дешнийн къепйоза роІаллехъ нисдархьама, абатах пайдаэцар. Элпийн боцу графикакин гІирсаш: дешнашна йукъара кІайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк.</p>	<p>Долахъ цІераш доккхачу элпаца йазйар. Долахъчу цІерех пайда а оьцуш, шимма цхьаьна предложенеш хІиттор. Дешнийн аьзнийн-элпийн хІоттаман моделах хІиттор. Дешаран диалог «Дешнийн аьзнийн а, элпийн а хІоттам бустар». Шардар: дашехъ маса дешдакъа ду билгалдар, дош дешдакъошка декъаран бакъонах кхетор. <i>е, ё, ю, я</i> элпийн маьІна билгалдаккхар. ТІеэцначу дешнашкахъ бен лелаш доцчу элпийн (<i>ф, ё, ю, ы, ы</i>) цІе йаккхар, алар. Ловзаран кепехъ шардар: «Дашах лаьцна дика хьан дуьйцу дара?», шардар кхочушдарехъ, аьзнаш элпашца билгалдарх; дешан аьзнийн а, элпийн а хІоттамах барта къамелан алар хІотто хаар карадерзадо. Шардар: Дешнашкахъ йукъахдитина элпаш йукъахІиттор.</p>
11.	Орфоэпи (курсан массо декъехъ Іамош йу)	<p>Аьзнаш а, аьзнийн цхьаьнадараш а алар: шала мукъаза <i>ккх, тт, лл, и.д.кх</i>.</p>	<p>Дешнашкахъ йукъахдитина элпаш хІиттор. Шалха элпаш <i>ккх, тт, лл и.д.л.кх</i>. дехха, цхьа аз санна, алар. Билгалдинчу элпан меттиг алфавитехъ билгалйаккхар. Шардар: предложенехъ дош нийса дІадеша, масала: Арахъ <i>dogla ду. Helapan dogla ду</i>.</p>
12.	Лексика а, морфологи а (6 сахът)	<p>Дош меттан дакъа санна (довзийтар). Дош хІуманан, хІуманан билгалонан, хІуманан даран цІе санна (довзийтар).</p>	<p>Дешаран диалог: Муьлхачу хаттаршна жоп дала тарло дешнаша? ХІума а, хІуманан билгало а, дар а гойту дешнаш (<i>мила? хІун? хІун дина? и.д.кх.</i>) хаттаршкахула къастор.</p>

		Синонимаш а, антонимаш а (йукъара кхетам, терминаш а ца йалош).	Шардар: предложенешкахь тера, дуьхьал маъІна долу дешнаш карор а, кхин тІе лахар а (<i>йоккха-жима, лекха-лоха</i>). Шардар: <i>мила?</i> бохучу хаттарна жоп лун, адам билгалден а, <i>хІун?</i> бохучу хаттарна жоп лун, адам доцург билгалден а, дешнаш текстехь харжар. Шимма цхъаьна бен болх: хІуманан цІе суьртаца цхъаьнайалор (<i>кхор, Іаж...</i>); дийнатиин цІераш церан суьрташца цхъаьнайалор (<i>цициг, жІаьла...</i>), и.д.І.кх. Бос билгалбен цІе а, бос (бесан сурт) а цхъаьнабалор. Шимма цхъаьна бен болх: кху тайпа « <i>хІума + хІуманан билгало</i> » дешнаш цхъаьнадалор.
13.	Синтаксис (3 сахът)	Дешнийн цхъаьнакхетар (довзийтар). Предложени меттан дакъа санна (довзийтар). Предложенин схема. Предложенин схема йешар. Предложени а, цуьнан схема а йустар (соотнесение). Схемехула а, билгалдинчу дешнашкахула а предложенеш хІиттор. Предложенехь дешнийн къепе. Предложени дІайазйаран бакъонаш. МаъІнийн хаттарийн гІоьнца предложенехь дешнийн уьйр билгалйаккхар. Кепах йохийна предложенеш йухаметтахІиттор. Цхъаьнатоьхначу дешнийн кепех предложенеш хІиттор. Текст. Текстан билгалонаш. Текстан тема а, цІе а.	Предложенин схема йеша хаар. Предложени а, цуьнан схема а цхъаьнайалор. Билгалдинчу дешнашца а, схемица а предложенеш хІиттор. Хаттаран, айдаран, дийцаран, тІедожоран предложенеш дифференцировать йар. Шардар: предложенеш билгалйинчу изшарца (интонаци) йешар. Шимма цхъаьна бен болх: кеп талхийна предложени нисйе (изделлачу дешнех предложени кхолла), масала: <i>дахара, тхо, хьуьнах, селхана</i> . Шимма цхъаьна бен болх: текстан дакъош къастор, церан къастор нийса хиларх кхетор. Практикин болх: кеп талхийна текст схъайазйар, предложенийн кепаш нийса йалор (йуьххьехь доккха элп, чаккхенгахь хьаьркаш).
14.	Орфографи а, пунктуаци а (8 сахът)	Нийсайазйаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: предложенехь дешнаш къаьстина йаздар; предложенин йуьххьехь а, долахь цІерашкахь а доккха элп йаздар: адамийн цІерашкахь а, фамилешкахь а, дийнатиин цІерашкахь а; адамийн цІерашкахь, фамилешкахь, ден цІерашкахь, дийнатиин цІерашкахь <i>я, яь, ю, юь, е, ё</i> элпийн нийсайаздар, тІеэцначу дешнашкахь <i>я, ю, е, ё</i> элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (<i>хь, хІ, кх, чІ и т.д.</i>)	Нийсайаздаран а, пунктуацин а бакъонаш Іамор. Цхъана моғланера вукху моғлане даха аьтто хиларца дешнаш вовшашца дустар. Алар цхъаь долуш, йазйар тайп-тайпана долчу дешнашна тІехь тергам, масала: <i>мотт, цІе, ча, мІара</i> . Шардар: долахь цІераш йукъахь йолу предложенеш дІайазйар. Кхоллараллин тІедиллар: алгоритмана тІе а тевжаш, долахьчу цІерийн билгалбаьккхинчу барамца, «Сан доьзал» цІе йолу доккха доцу дийцар йазде.

		нийсайаздар; <i>и, ь, ы, ф</i> элпашца долчу дешнийн нийсайаздар;	
15.	Къамел кхиор (10 сахът)	<p>Къамел адамашна йукъахъ тӀекере лелоран коьрта кеп санна. Барта а, йозанан а къамел: коьрта башхаллаш (отличия). Дош къамелан дакъа санна. Къамелехъ дешан маӀна (роль). Предложени а, текст а къамелан дакъош санна (довзийтар). Текстан цӀе. Шен (долахъ) текст хӀоттор.</p> <p>ТӀекеренан хьелаш: тӀекеренан Ӏалашо, хьаьнца, мичахъ кхочушхуьлу тӀекере. Барта тӀекеренан хьелаш (диалогаш ролашца йешар, видоматериалашка хьажар, аудиозаписе ладогӀар).</p> <p>Дешаран а, Ӏер-дахаран а хьелашкахъ къамелан этикетан норманаш (маршала хаттар, Ӏодика йар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, дехар дар).</p>	<p>Ӏаматан элементаш йовзар (форзац, шмуцтитул, чулацам, билламаш, дошам-йуххедиллар).</p> <p>Адакийн дахарехъ меттан а, къамелан а маӀнах, кхечу халкъийн меттанийн ларам беш, алар.</p> <p>Хьехархочун къамел хазарца тӀеэцар.</p> <p>Къамелан гӀуллакхдаран коьрта тайпанаш билгалдар: <i>ладогӀар, дийцар (къамел дар), йоза, йешар</i>.</p> <p>Хезна текст йозанан кепехъ схьайийцар.</p> <p>Къамелан дакъа санна текст, текстан коьрта билгалонаш йовзийтар.</p> <p>Текст а, предложени а вовших къастор.</p> <p>БӀаьрсица а, хазарца а текстера предложенеш къастор.</p> <p>ХӀоттийнчу хьесапца цхьаьнайогӀу барта а, йозанан а текст кхоллар.</p> <p>ЛадугӀучу/йоьшучу текстана цӀе харжар.</p> <p>3-4 къаьстинчу предложенех текст хӀоттор.</p> <p>Йозанехъ предложенин кеп нийса кхочушийар (йуьххьехъ доккха элп, чаккхенгахъ тӀадам).</p> <p>Предложенийн схемаш хӀиттор а, кийча схемаш билгалийнчу предложенешца йустар а.</p> <p>Ӏамийна нийсайаздаран а, пунктуацин а бакъонаш йозанехъ ларйар.</p> <p>Шимма цхьаьна бен болх: «Муьлха шеран хан дукхайеза хьуна?» темина диалог хӀоттор.</p> <p>ТӀекеренийн тайп-тайпана хьелаш гайтаран суьрташца болх (<i>маршалла хаттар, Ӏодика йар, баркалла алар, дехар дар</i>), хӀора хьолана догӀу этикетан дешнаш харжар.</p> <p>Нохчийн гӀиллакх-оьздангаллин лексикица диалог хӀоттор.</p> <p>Ролашца ловзар «Хьеший бахкар»: ламасташца догӀуш, хьеший тӀеэцар.</p> <p>Шимма цхьаьна бен болх: «Цхьаьнакхетар» къамелхочуьнга могашалла, гӀуллакх хаттар.</p>
Резерв (дийнна дешаран шарна) - 10 с.			

2 класс (102 сахът)

№ п/п	Дакъа	Чулацам	Іамор вовшахтохаран некъаш а, кепаш а. Дешархойн гІуллакхдаран характеристика
1.	Маттах лаьцна йукъара хаамаш (1 сахът, кхидІа курсан массо декъехъ Іамадо)	Мотт адамийн тІекеренан коьрта гІирс а, къоман культурин хилам а санна. Россин а, дуьненан а меттан шортенан тайп-тайпаналлех йуьхьанцара кхетамаш. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ.	«Адамийн дахарехъ меттан а, къамелан а маьІна» темина къамел. Мотт къоман культурин хилам а, адамийн уйран коьрта гІирс хиларх йукъахъ жамІан кеп йалор.Шимма цхьаьна бен болх: нохчийн меттан хазаллех а, хьал долуш хиларх а хетарг кепе далор.Россин Федерацехъ меттанийн шорталлех болу хаамаш бийцаре бар.
2.	Фонетика, графика, орфоэпии (8 сахът, кхидІа курсан массо декъехъ Іамадо)	Аьзнийн маьІна къасторан гІуллакх; аьзнаш а, элпаш а; зевне, къора мукъаза аьзнаш а довзар. Озан башхаллин характеристика: мукъа – мукъаза; зевне – къора мукъазнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъа фонемаш (<i>аь-аь, оь-оь, уь-уь</i>) а, уьш элпашца билгалйар а (<i>аь, оь, уь, яь, юь</i>). <i>Я, яь, ю, юь, е(ё)</i> элпашца дешнаш. <i>Э, е</i> элпашца дешнаш. Деха а, доца а мукъанаш. <i>Й</i> элпаца долу дешнаш. Нохчийн меттан ша-тайпа мукъаза фонемаш (<i>гІ, кІ, къ, кх, пІ, тІ, хІ, хь, цІ, чІ, І</i>) а, уьш элпашца билгалйар а. <i>Щ, ь, ы, ф</i> элпашца долу дешнаш. Шеконца [<i>овв</i>], [<i>ой</i>], [<i>эв</i>] хеза дешнаш нийсайаздар. Дешнаш дешдакъошка декъар (мукъаза элпийн цхьаьнакхетарш дерш а цхьаьна). Дошамашца болх беш алфавитах болчу кхетамах пайдаэцар. Элпийн боцу графикин гІирсаш: дешнашна йуккъехъ кІайдарг, сехьадаккхаран хьаьрк, абзац (цІен моґа), сацаран хьаьркаш (Іамийнчун барамехъ).	Схемина тІе а тевжаш, аьзнийн характеристика кхочушйар. Дешнашкахъ элпийн а, аьзнийн а барам базар. Мукъачу а, мукъазчу а аьзнийн артикуляцин башхаллаш. Аьзнийн а, аьзнийн цхьаьнакхетарийн нийса алар. Шаьш билгалдечу озан характеристикехула элпийн классификаци кхочушйар. Меттан коьчална тІехъ тергам: я, яь, ю, юь, е (ё), э, е элпашца долчу дешнийн аьзнийн-элпийн хІоттамехъ йолчу башхаллех кхетор. Нохчийн меттан ша-тайпанчу аьзнийн дифференциаци йар. Шалхачу мукъазчу аьзнийн (гІ, кІ, къ, кх, пІ, тІ, хІ, хь, цІ, чІ, І) алар. Долахьчу а, йукъарчу а цІерашкахъ элпийн, аьзнийн барам базар, хІора нисйеллачу меттехъ элпийн, аьзнийн бараман галморзахаллех кхетор. Цхьана моґанера вукху моґане даха аьтто хиларца дешнаш вовшашца дустар. Графикин гІирсех нийса пайдаэцар а, кхетор а: кІайдарг, дош сехьадаккхаран хьаьрк, абзац, предложенин чаккхенгахъ тІадам. Дош сехьадаккхаран бакъонах пайдаэцар.
3.	Лексика (12 сахът)	Дош декаран а, маьІнин а цхьаалла санна. Дешан лексикин маьІна (йукъара кхетам). Текстехула дешан маьІна билгалдаккхар йа дошаман гІоьнца маьІна нисдар.	Дидактикин ловзар: «Муьлха дош ду хаал?» (суьрташкахула дешнаш довза деза). Тобанашца болх: текстехъ дешан маьІнина тІехъ тергам, текстана тІе а тевжаш, дешан маьІна билгалдар.

		Цхъанамаѡниин а, дукхамаѡниин а дешнаш (атта дешнаш, тергам). Къамелехъ синонимех а, антонимех а пайдаэцарна тӀехъ тергам.	Практикин болх: дошам тӀера, хъайна хъалха ца хууш хиллачу, кхаа дешан маѡна схъайазде. Тобанашца болх: кроссворд кхочушйар. Дешнийн тайп-тайпана маѡна гойтучу суьрташца болх, масала: <i>молт, нлаьна...</i> , суьрташна тӀе а тевжаш, дукхамаѡниин дешнийн маѡнех кхетор. Практикин болх: предложенешкахъ антонимаш лахар.
4.	Дешан хӀоттам (морфемика) (3 сахът)	Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна. Цхъанаораман (гергара) дешнаш. Цхъанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш. Дешнашкахъ орам къастор (аттачу меттигашкахъ).	«Гергара стаг хъанах олу?» темина дешаран диалог. «Гергара дешнаш» боху кхетам йукъабалор. Гергарчу дешнашна тӀехъ тергам (тералла, башхалла). Ловзаран кепехъ шардар: «Совнаха дош караде». Дешаран диалог: «Гергарчу дешнийн йукъарчу декъах хӀун ала мегар ду?» Цхъаьна бен болх: дешнашкахъ коьрта дакъа билгалдар (орам).
5.	Морфологи (15 сахът)	Къамелан дакъош. ЦӀердош (довзийтар): йукъара маѡна, хаттарш («мила?», «хӀун?»), къамелехъ пайдаэцар. Йукъара а, долахъ а цӀердешнаш (фамилеш, цӀераш, дайн цӀераш, дийнатиин цӀераш, меттигийн цӀераш). Хандош (довзийтар): йукъара маѡна, хаттарш («хӀун до?», «хӀун дина?», «хӀун дийр ду?»), къамелехъ пайдаэцар.	Дешаран диалог: «Вайн къамел стенах лаьтта?» «Къамелан дакъош» боху кхетам йукъабалор. Билгалдинчу дешнийн гуламна тӀехъ тергам: хӀун билгалйо, муьлхачу хаттарна жоп ло, жамӀ дар, «цӀердош» кхетам йукъабалор. Шимма цхъаьна бен болх: муьлхачу хаттаршна жоп ло хъаьжжина, цӀердешнаш шина тобане декъар («хӀун?» йа «мила?»). Адамийн цӀераш, ден цӀераш, фамилеш, дийнатиин цӀераш, меттигийн цӀераш билгалйечу цӀердешнех лаьцна дешаран диалог. Билгалдинчу дешнашна тӀехъ тергам: хӀун билгалйо, муьлхачу хаттарна жоп ло, жамӀ дар, «хандош» боху кхетам йукъабалор. Хандешан лексикин маѡнина тӀехъ тергам. Дифференциаци йарехула тӀедиллар: хаттаршка хъаьжжина хандешнаш тобанашка дерзор. Практикин болх: дешнийн гуламна йукъара хандешнаш схъайаздар. Шимма цхъаьна бен болх: текстехъ хандешнаш карор. Ша бен болх: предложенина хандош йукъахӀаттор.

		<p>Билгалдош (довзийтар): йукъара маъІна, хаттарш («муха?», «хъенан?» «стенан?»), къамелехъ пайдаэцар.</p> <p>зависимости от того, какие признаки предметов они обозначают (цвет, вкус, размер).</p> <p>Работа в группах: соотнесение имен прилагательных и вопросов к ним (муха? хъенан? стенан?).</p>	<p>Билгалдинчу дешнашна тІехъ тергам: хІун билгалйо, муылхачу хаттарна жоп ло, жамІ дар, «билгалдош» боху кхетам йукъабалор.</p> <p>Билгалдешан лексикин маъІнина тІехъ тергам.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: муха? бохучу хаттарна жоп луш долу билгалдешнаш, хІуманан муылха билгало (бос, чам, барам) гойту хъаьжжина, кхаа тобане дІасадекъар.</p> <p>Тобанашкахъ болх: билгалдешнаш а, царна хІиттош долу хаттарш а цхъаьнадалор (муха? хъенан? стенан?).</p> <p>Ша бен болх: текстера билгалдешнаш схъайаздар.</p>
		<p>ДештІаьхъе. Уггар йаьржина дештІаьхъенаш: <i>тІе, тІера, чу, чуьра, кІел</i>, и. д. кх.</p>	<p>Шардар (тергам): муылха предложени нийса хІюттийна йу? Масала, Чорпа йай тІехъ йу. Чорпа йай чохъ йу...?</p> <p>«ДештІаьхъе» боху кхетам йукъабалор.</p> <p>«Стенна оьшу дештІаьхъенаш?» темина дешаран диалог.</p> <p>Кхоллараллин болх: тайп-тайпанчу дештІаьхъенех пайда а оьцуш, цхъатеррачу дешнийн гуламах предложенеш хІиттор.</p> <p>Ловзаран кепехъ шардар: «ДештІаьхъенаш тиллайелла».</p>
6.	Синтаксис (6 сахът)	<p>Предложенехъ дешнийн къепе; предложенехъ дешнийн уьйр (карладаккхар).</p> <p>Предложени метган дакъа санна. Предложени а, дош а. Предложенин дашах къастар.</p> <p>Аларан Іалашоне хъаьжжина, предложенийн тайпанаш: дийцаран, хаттаран, тІедожоран предложенеш.</p> <p>Синхаамийн иэшаре (эмоцин окраске) хъаьжжина, предложенийн тайпанаш (интонацехула (иэшарехула): айдаран а, айдаран йоцу а предложенеш.</p>	<p>Дашна а, предложенина а тІехъ тергам.</p> <p>«Предложенехъ дешнаш вовших муха дозу?» темина дешаран диалог.</p> <p>Шардар: нийса хІиттийна предложенеш схъакъастор (билгалйинчарна йукъара).</p> <p>Дешаран диалог: «Предложенин чаккхенгахъ муылха хъарк дилла деза муха хаа деза?».</p> <p>Тобанашкахъ болх: кеп талхийнчу текстехъ предложенийн, чаккхенгахъ йогІу сацаран хъаьрк хІотторца, доза къастор.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: дешнийн билгалбаьккхинчу гуламах предложенеш хІиттор.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: эмоцин иэшаре хъаьжжина къаьсташ йолу предложенеш йустар, йогІучу иэшарца предложенеш алар.</p>
7.	Орфографи а, пунктуаци а (22 сахът)	<p>Предложенин йуххъехъ а, долахъ цІерашкахъ а доккха элп (цІераш, фамилеш, дийнатиин цІераш); предложенин чаккхенгахъ сацаран хъаьркаш; дош цхъана могІарера вукху могІаре сехъадаккхар (дешан морфемин декъадалар тидаме а ца оьцуш);</p>	<p>Дешаран диалог: «Схъайазйарехъ дарийн къепен алгоритмах муха пайдаэца беза?»</p> <p>Комментарица йоза кхочушдар: йаздечу долахъчу а, йукъарчу а цІердешнашнийн дІайаздаран башхаллех кхетор.</p> <p>Деха <i>и, уь</i> элпашна тІаьхъа <i>й</i> элп йазйаран бакъо тІечІагІйарна шардар. Вовшеталлар.</p> <p>Бакъонах пайдаэцаран ша шена таллам бар.</p>

		<p>Нийсайаздаран син иралла нийсайаздаран гIалат дан тарлун меттигах кхетар санна. Дешан йаздар къасторхъама (нисдархъама), Iаматан тIерачу нийсайаздаран дошамах пайдаэцар.</p> <p>Нийсайаздаран бакъонаш а, царех пайдаэцар а: долахь цIерашкахь доккха элп: цIераш, фамилеш, дайн цIераш, дийнатиин цIераш, меттигийн цIераш; йукъарчу цIерашкахь а, кхечу къамелан дакъошкахь а (нохчийн меттан дешнашкахь) <i>я, яь, ю, юь, е (ё)</i> элпийн нийсайаздар, тIеэцначу (йукъарчу) дешнашкахь <i>я, ю, е (ё)</i> элпийн нийсайаздар; долахь цIерашкахь: цIерашкахь, фамилешкахь, дайн цIерашкахь, дийнатиин цIерашкахь, меттигийн цIерашкахь (нохчийн меттан дешнашкахь) <i>я, яь, ю, юь, е (ё)</i> элпийн нийсайаздар, тIеэцначу дешнашкахь (долахь цIерашкахь) <i>я, ю, е (ё)</i> элпийн нийсайаздар; нохчийн меттан мукъазчу элпийн (<i>къ, кI, кх, гI, и.д.кх.</i>) нийсайаздар; шеконца [<i>овь</i>], [<i>ой</i>], [<i>эв</i>] хезачу дешнийн нийсайаздар (-<i>эв, -авь, -ев</i>); <i>и, ь, ы, ф</i> элпашца долчу дешнийн нийсайаздар; деха мукъа <i>и, уь</i> хезачохь <i>й</i> элп йаздар; дештIаьхъенаш цIердешнашца къаьстина йазйар.</p>	<p>Меттан коьчална тIехь тергам: дош сехьадаккхаран бакъонца доьзначу хаттарна, билгалйинчу коьчалан анализан буха тIехь жопан кеп йалор, дешнаш сехьадахаран бакъо къастор (тайар). Таблицаца болх (цхъана бIогIамалгехь дешнаш дешдакъошца декъна ду, вукху бIогIамалгехь изза дешнаш сехьадахарна декъна ду): дешнаш дешдакъошка декъаран, дешнаш сехьадахаран башхаллаш дуьхь-дуьхьал хIиттор, къаьсташ долчух кхетам балар.</p> <p>Практикин болх: сехьадаха мегачу кепара декъарца дешнаш дIайаздар, дешнаш сехьадохуш декъарехь ша шена мах хадор кхочушдар.</p> <p>Дифференциаци йарехула тIедиллар: билгалбинчу буха тIехь дешнаш карор (сехьадаха ца мега дешнаш).</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: дешнаш сехьадахарна декъарехь даьхначу гIалатех кхетор.</p> <p>Ша шена таллам: шен кхечу предметашкара йозанан белхаш, дешнаш сехьадахаран бакъонах пайдаэцарехь хила тарло гIалаташ нисдаран Iалашонца, таллар.</p> <p>Практикин болх: долахь цIердешнаш йаздаран бакъонах пайда а оьцуш, предложенеш дIайазйар.</p> <p>Комментарица йоза кхочушдар: [<i>овь</i>], [<i>ой</i>], [<i>эв</i>] аьзнашца долчу дешнийн нийсайаздарехула Iамийнчу бакъонах пайдаэцар шардар.</p> <p>Нийсайаздаран тренинг: <i>я, яь, ю, юь, е</i> элпашца долчу йукъарчу, долахьчу цIердешнийн нийсайаздар.</p> <p>Суьрташца а, царна буха йаздинчу дешнашца а болх, <i>кIора-къора, го-гоь</i>, и.д.кх. тайпанан дешнийн анализ кхочушйо.</p>
8.	Къамел кхиор (20 сахьт)	<p>Коммуникативни хъесап эвсараллица кхочушдархъама, барта тIекеренан Iалашонашца а, хъелашца а цхъаьнабогIу меттан гIирсаш харжар (деллачу хаттарна жоп далархъама, шена хетарг алархъама). Къамел дан хаар (дIадоло, къамелехь дакъалаца, къамел чекхдаккха, тидам тIеберзо, и. д.кх.). Къамелан диалоган кеп практикехь карайерзор. Дешаран а, Iер-дахаран а тIекеренан хъелашкахь къамелан этикетан</p>	<p>Шен дIайаьхъарехь дешархой тIекеренан хьолан башхаллаш билгалйаха Iема дешаран диалог: Iалашонаш, хъесапаш, декъашхойн хIоттам, меттиг, хан, коммуникацин гIирсаш. Диалоган жамIдар: тIекеренан хьолахь тIекеренан Iалашо сепор, хъаьнца, мичахь дIахьош йу тIекере мехала хиларх а, меттан гIирсаш харжар хьолан оцу башхаллех доьзна хиларх а хъехархочун хаам.</p>

		<p>норманаш а, орфоэпин (нийсааларан) норманаш а ларйар. Цхъаьна гIуллакхдарехь шимма цхъаьна а, тобанашкахь а болх дIахьуш, бартбан а, йукъарчу сацаме ван а хаар.</p>	<p>Билгалийнчу масех репликxх комментарешца нийсаниг барта харжар, Iалашонца а, тIекеренан хьелашца а цхъаьнабогIу меттан гIирсаш харжар бух болуш хилар тIечIагIдар.</p> <p>Ролашкахь ловзарш, къамел дIадахьаран хаарш карадерзорна лерина сценкаш хIиттор: дIадола, къамелехь дакъалаца, чекхдаккха, тидам шена тIеберзо, и. д. кх.</p>
		<p>Суьртан репродукцихула барта дийцар хIоттор. Ша бинчу тергамашкахула а, хаттаршкахула а барта дийцар хIоттор.</p>	<p>Суьртийн репродукцешца болх, суьртана шен эмоцин откликан анализ йар, хIиттийнчу хаттаршна жопаш далар.</p> <p>Хаттаршна тIе а тевжаш, суьрта тIехула барта дийцар хIоттор.</p> <p>Исбаьхьаллин музеехула виртуале экскурси.</p>
		<p>Текст. Текстан билгалонаш: текстера предложенийн маьIнийн цхъаалла; текстера предложенийн хьалх-тIаьхьалла; текстехь кхочушхилла йаьлла ойла гайтар. Текстан тема. Коьрта ойла. Текстан цIе. Билгалийнчу тексташна цIе харжар. Текстан дакъойн (абзацийн) хьалх-тIаьхьалла. Предложенийн а, абзацийн а рогаIалла талхийна тексташ нисйар.</p> <p>Текстийн тайпанаш: суртхIоттор, дийцар, ойлайар, церан башхаллаш (йуьхьанцара довзийтар).</p> <p>Декъалдар а, декъалдаран открытка (диллина кехат) а.</p> <p>Текстах кхетар: текстехь болчу хааман буха тIехь цхьалха жамIаш кепе далоран хаар кхиор.</p> <p>Нийсачу интонацица (иэшарца) текстан хозуьйтуш исбаьхьаллин йешар.</p> <p>Хаттаршна тIе а тевжаш, 25-35 дешан барамехь йолу дийцаран текст ма-йарра схьайийцар.</p>	<p>Дешаран диалог «Дош, предложени, текст йустар», диалог кхочушйарехь дешан, предложенин, текстан тераниг, къаьсташ дерг гучудааккхар.</p> <p>Меттан коьчална тIехь тергам: текстийн а, «текст цахиларийн» (предложенийн хьал-тIаьхьалла галиаьккхина/йукъарчу темица йобзна йоцу масех предложении/цхъана хIуманыхь лаьцна, амма ойла ца гойту масех предложени) масех масал, текстан билгалонийн йустар, гучуйахар: текстехь предложенийн маьIнийн цхъаалла; текстера предложенийн хьал-тIаьхьалла; текстехь кхочушхилла йаьлла ойла гайтар.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: текст а, предложенийн гулам а къастор, шена хетарг тIечIагIдар.</p> <p>Текстера предложенийн уьйран некъашна тIехь тергам, текстехь предложенийн уьйран некъехь шена хетарг алар.</p> <p>Текстехь предложенийн хьалх-тIаьхьаллина тIехь тергам.</p> <p>Ша бен болх: талхийна текст йухаметтахIоттор – текстехь предложенийн нийса рогаIалла къастор.</p> <p>Практикин болх: билгалийнчу текстийн коьртачу маьIнин кеп кхоллар.</p> <p>Текстан хIоттамна тIехь тергам, текстан хIоттаман дакъа санна абзац йовзийтар.</p>
Резерв (дийнна дешаран шарна) – 15 сахьт			

3 класс (102 сахът)

№ п/п	Дакъа	Чулацам	Іамор вовшахтохаран некъаш а, кепаш а. Дешархойн гІуллакхдаран характеристика
1.	Нохчийн маттах болу хаамаш (1 сахът², Іамор курсан дерриг дакъошкахь дІахьо)	Нохчийн мотт тІекеренан мотт санна. Мотт бовзаран некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент.	«Добзалехь а, йукъараллехь а нохчийн маттах пайдаэцар» темина къамел.Мотт къоман культурин хилам а, адамийн уьйран (тІекере лелоран) коьрта гІирс хиларх йукъахь жамІан кеп йалор. Шимма цхьаьна бен болх: нохчийн меттан хазаллех а, хьал долуш хиларх а хетарг кепе далор.Меттан кхиаран некъех лаьцна диалог.
2.	Фонетика, графика, орфоэпи (курсан массо декъехь Іамадо) (3 сахът)	Нохчийн меттан аьзнаш: мукъа/мукъаза, къора/зевне мукъазнаш. Деха а, доца а мукъа аьзнаш. Йеа а, йоца а дифтонгаш из, уо, уьш йазйар а. Нохчийн маттахь ъ гІуллакх. ъ, ь долчу дешнашкахь (айъа, тетрадь...) аьзнийн а, элпийн а хІоттаман базар. Дошамашца, справочникашца, каталогашца болх беш, алфавитах пайдаэцар. Аьзнийн а, аьзнийн цхьаьнакхетарийн а аларан норманаш; дешнашкахь мукъачу аьзнийн дохалла (нохчийн маттахь жигара пайдаоьцучу дешнийн масалшца).	Азнийн классификаци дІаихьа ладаме билгало къастор. Шимма цхьаьна бен болх: тІаьхьабогІучу йукъахь бечу талламца аьзнийн билгалбинчу гуламна классификации йар. Тобанашкахь болх: дешнийн билгалбинчу гуламехь элпийн а, аьзнийн а барам базар. Ша бен болх: билгалдина дешнаш алфавитан къепехь дІаияздар. Дифференциаци йарехула тІедиллар: алфавитан къепехь цІераш дІанисйеш кхочушдинчу тІедилларехь гІалаташ карор. Дешнийн нийса алар а, йазйар къасторхьама нийсайаздаран дошамца болх бар. Дошамашца, справочникашца алфавитах долчу хаарех боьзна болх барехула курсан массо дакъо Іаморехь практикин болх. Мукъачу аьзнийн дохаллина тІехь тергам. Ловзаран кепехь шардар: тайп-тайпанчу предложенешкахь нийса дІадеша дош
3.	Лексика (3 сахът)	Дешан лексикин маьІна. Дешан нийса а, тІедеана а маьІна (довзийтар).	Дешаран диалог: «Мичахь лаха деза цадевза дешнаш?» Дешнийн маьІнех хьехархочун дийцар. Суьртийн буха тІехь дешнийн маьІнашна тІехь тергам. Дошаман статьях лаьцна хьехархочо дийцар, статьян хІоттамна тІехь тергам. Ша бен болх: Тетрадь тІе дешан (билгалдинчу дешнех хаьржинчу) дошаман статья схьайазйар.

² Выделенное количество учебных часов на изучение разделов носит рекомендательный характер и может быть скорректировано с учётом резервных уроков (10 ч.) для обеспечения возможности реализации дифференциации процесса обучения и расширения содержания с учётом образовательных потребностей и интересов обучающихся.

4.	Дешан хЮттам (морфемика) (7 сахът)	<p>Орам дешан ца хилча ца долу дакъа санна; цхъанаораман (гергара) дешнаш; цхъанаораман (гергарчу) дешнийн билгалонаш; цхъанаораман дешнаш а, синонимаш а довзар; дешнашкахъ орам къастор (аттачу дешнашкахъ); чаккхе, дешан хийцалуш долу дакъа санна.</p> <p>Цхъанаораман дешнаш а, цхъана дешан кепаш а. Орам, дешхълхе, суффикс – дешан маъІне дакъош. -р, - хо, -ча суффиксашца долу дешнаш. Хъастаран-жимдаран суффиксашца дешнаш кхоллар (цІа-цІелиг, кема-кемалг,...).</p>	<p>Дешаран диалог: «Муха къастало дешнийн гергарло?»</p> <p>«Орам», «цхъанаораман дешнаш» бохучу кхетамашца болх: Іамат тІехъ йалийнчу бакъонийн анализ.</p> <p>Ша бен болх: дешнийн билгалбинчу гуламехъ билгалбаьккхинчу орамца дешнаш каро.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: гергара дешнаш харжар (лахар).</p> <p>(Текстехъ) Гергара дешнаш лахаран Іалашонца текстан анализ.</p> <p>Тобанашкахъ болх: билгалбинчу моІарехъ совнаха дош карорна (гучудаккхарна) лерина тІедиллар кхочушдар (масала, гергарчу дешнийн тобанехъ синоним).</p> <p>Дешан кеп хийцайаларна тІехъ тергам.</p> <p>Шен чулацамехъ цхъана дешан кепаш йолчу текстаца болх бар: дешан кепаш лахар, дешан кепаш йустар, дешан (дешан хийцало дакъа) кепашкахъ къаьсташ долу дакъа гучудаккхар</p> <p>«Чаккхе» бохучу кхетамца болх: Іамат тІехъ йалийнчу бакъонан анализ.</p> <p>Суффиксийн а, дешхълхенийн а меттигах а, маъІнех а кхетор.</p> <p>Тобанашкахъ болх: билгалйинчу кепаци моІа чекхбаккхар (- хо, -р, - ча суффиксийн гІоьнца керла дешнаш кхоллар).</p> <p>Цхъаьна бен болх: хъастаран-жимдаран суффиксашца долу дешнаш довзар.</p>
5.	Морфологи (26 сахът)	<p>Цердош: йукъара маъІна, хаттарш, къамелехъ пайдаэцар.</p> <p>Долахъ (фамили, цІе, ден цІе, дийнатиин цІераш, меттигийн цІераш, говзариин, газетиин, журналийн цІераш...) а, йукъара а цІердешнаш. ЦІердешнийн терахъашца хийцадалар. Цхъллин терахъан а, дукхаллин терахъан а бен кеп йоцу цІердешнаш. ЦІердешнийн классаш. ЦІердешнийн классийн гайтамаш. ЦІердешан дожар. ЦІердешан дожар билгалдаккхар. ЦІердешнийн дожаршца а, терахъашца а хийцадалар.</p> <p>Билгалдош: йукъара маъІна, хаттарш (муха? хъенан? стенан? муханиг?), къамелехъ</p>	<p>Дешаран диалог «Муьлха къамелан дакъош девза вайна?»</p> <p>Практикин болх: «Къамелан дакъош» таблица хЮттор (цІераш, маъІна, хаттарш, масалш).</p> <p>Суьрташца болх: диктант «Молчанка» (цхъллин а, дукхаллин а терахъехъ цІердешнаш дІайаздар).</p> <p>ЦІердешнийш классашца хийцадаларна тІехъ тергам, дина жамІаш Іамат тІехъ балийнчу хаамца дустар.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: билгалдинчу цІердешнийн классан гайтам билгалбаккхар.</p> <p>Тобанашкахъ болх: къастийнчу билгалонца (масала, класс йа терахъ) цІердешнаш тобанашкахъ цхъаьнатохар.</p> <p>Дожарш довзийтар: цІераш, хаттарш.</p> <p>Лаамаза а, лааме а билгалдешнашна тІехъ тергам, бинчу тергаман жамІаш кепе далор, шен жамІаш Іамат тІехъ болчу хаамца дустар.</p>

		пайдаэцар. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн классашца а, терахьашца а, дожаршца а хийцадалар.	Шимма цхъаьна бен болх: къастийнчу билгалонца (масала, лааме йа лаамаза) билгалдешнаш тобанашкахь цхъаьнатохар. Тобанашкахь болх: билгалдешнаш дожаршца легор. Дешаран диалог: «Дерриг билгалдешнаш хийцалой-те классашца а, терахьашца а?».
		Церметдош (йукъара кхетам). Йаххийн церметдешнаш а, къамелехь царах пайдаэцар а. Текстехь цхъана дешан ца оьшу йух-йуха далор дладаккхархьама, йаххийн церметдешнех пайдаэцар.	Шардар: делла билгалдешнаш классашца а, терахьашца а хийцар. Текстехь церметдешнийн гуллакхна тлехь тергам. Практикин болх: текстехь йух-йуха далийна цердешнаш догӀучу йаххийн церметдешнашца хийцарехула, текст нисйар. Тобанашкахь болх: текстехь церметдешнех пайдаэцар догӀуш хилар къастор, церметдешнех пайдаэцар дика нисцадаларехула долу къамелан гӀалаташ гучудахар.
		Хандош: йукъара маьӀна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар. Хандешан билгалза кеп. Хандешан карара, йахана, йогӀу хан.	Практикин болх: шеца хандешнаш хиларна текстана анализ йар. Ловзаран кепехь шардар: «Совнаха дош караде (хандешан билгалзачу кепара дешнаш)».
		ДештӀаьхье (карладаккхар). ДештӀаьхьенаш тӀе, чу, церан дешхьалхенех (тӀе-, чу-) къастар.	Шимма цхъаьна бен болх: хандешнаш хенашца тобанашка дерзор. Кхоллараллин болх: хандешан хан а хуьйцуш, текст хийцар. ДештӀаьхьенашца а, дешхьалхенашца а йолчу предложенешна тӀехь тергам. ДештӀаьхьенийн а, дешхьалхенийн къаьсташ йолчу башхаллех жамӀ дар, Ӏамат тӀехь балийнчу хаамца иза дустар. Дешаран диалог: «Муьлхачу къамелан дакъошца доттагӀалла леладо дештӀаьхьено?»
		Ца, ма дакъалгаш а, церан маьӀна а.	Цхъаьна бен болх: предложенешкахь (атта меттигашкахь) дештӀаьхьенаш а, дешхьалхенаш а йовзар. Предложенешкахь ца, ма дакъалгашна тӀехь тергам, тергаман жамӀаш кепе далор.
6.	Синтаксис (10 сахьт)	Предложени. Дешнийн цхъаьнакхетар. МаьӀнийн (синтаксисан) хаттарийн гӀоьнца предложенехь дешнашна йукъара уьйр билгалйаккхар. Предложенин коьрта меженаш: подлежащи, сказуеми. Предложенин коьртаза меженаш (тайпанашка а ца йоькуш). Йаьржина а, йаржаза а предложенеш.	Комментари йарехула тӀедиллар кхочушдар: предложенешкара, цхъанна тӀера вукхунна маьӀнийн хаттар хӀотто тарло, шишша дош схьайазде. Предложенехь дешнийн уьйрах хьехархочун дийцар. «Дешнийн цхъаьнакхетар» боху кхетам йукъабалор. Ша бен болх: маьӀнийн хаттарийн гӀоьнца предложенешкарчу дешнашна йукъара уьйр къастор. Аларан Ӏалашонехула а, эмоцин изшарехула а предложенийн кепех долу хаарш карладахарна тӀехьажийна йолу дешаран диалог.

		Хуттург йоцчу а, а хуттургаца йолчу а предложенин цхъанатайпанчу меженашна тӀехь тергам.	Дифференциаци йарехула тӀедиллар: предложенешна классификаци йархъама билгало къастор. Предложенешна тӀехь тергам: «йаьржина», «йаржаза предложенеш» кхетамаш йукъабалор.
7.	Орфографи а, пунктуаци а (21 сахьт)	<p>Орфографин син иралла нийсайаздаран гӀалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хӀоттийна а, билгалйаьхна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).</p> <p>Нийсайаздаран (орфографин) дошамах дешан нийсайаздар къастош (нисдеш) пайдаэцар.</p> <p>Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: долахь цӀерашкахь (фамилеш, цӀераш, дайн цӀераш, дийнатиин цӀераш, меттигийн цӀераш, говзариин, журналийн, газетийн... цӀераш) а, йукъарчу цӀерашкахь я, яь, ю, юь, е элпийн нийсайаздар (карладаккхар а, тӀечӀагдар а); йеха а, йоца а из, уо дифтонгийн нийсайазйар; чаккхенгахь -г, -к элпаш долчу цӀердешнашкахь а йа и элп йаздар; дешан чаккхенгахь шала мукъаза элпаш йаздар (дитт, мотт, балл...); нохчийн меттан шатайпа мукъаза элпаш нийсайаздар (ккх, ккь, чкӀ,...); дешан чаккхенгахь н элп йаздар; дештӀаьхьенаш йаххьийн цӀерметдешнашца къаьстина йазйар; дакъалгаш ца, ма хандешнашца къаьстина йаздар; й, ь, ь элпашца долу дешнаш сехьадахар; шала мукъазчу элпашца (лл, тт, сс...) долу дешнаш сехьадахар; шалхачу шала мукъазчу элпашца (ккх, ткь, чкъ...) долу дешнаш сехьадахар; цӀердешнийн дукхаллин терахьан чаккхе; дештӀаьхьенийн нийсайазйар; <i>ца, ма</i>, дакъалгашца дешхьалхенийн цхъаьна а, къаьстина а йазйар.</p>	<p>Дешаран диалог: «Нийсайаздаран хьесап кхочушдарехь шен дарийн план муха хӀотто йеза?», диалоган жамӀехь Ӏамийна бакъонаш талларехь дарийн хьал-тӀаьхьалла карлайаккхар.</p> <p>ХӀокху классехь Ӏамочу нийсайаздаран бакъонех пайдаэцаран алгоритмийн моделах хӀиттор, хӀиттийнчу алгоритмех пайдаэцар.</p> <p>Тобанашкахь болх: дешнаш Ӏамийнчу бакъонашца (масала, чаккхенгахь -г, -к долу цӀердешнаш) тобанашкахь цхъаьнатохар.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: нийсайаздаран гӀалатан (масала, нохчийн меттан шала шалха элпаш йаздар (ккх, ккь, цкъ...)) тайпане хьаьжжина, дешнаш тобанашкахь цхъаьнатохар.</p> <p>Текстана, билгалйинчу бакъонца догӀу дешнаш чулацамехь хиларна, комментари а йеш, анализ йар.</p> <p>Билгалйолчу бакъонна долу дешнаш йукъа а далош, предложенийн моделах хӀиттор.</p> <p>Таллам кхиорна шардар: нийсайаздаран гӀалаташ карор.</p> <p>Нийсайаздаран хьесап кхочушдаран шен жамӀан мах хадор, тексташ схьайазйарехь а, олуш дӀайазйарехь а гӀалаташ изшорхъама, хьехархочун гӀоьнца шен дараш нисдар (корректировка).</p> <p>Проектан тӀедиллар: халачу дешнийн (йаздар ма-аьлла дагахь ца лаьттачеран а, дӀайазйарехь даим а шеконаш кхоллалучеран а,) шен дошам хӀоттор. Нийсайазйаран коьчал тӀечӀагӀийан шардарш харжарехь, шен таронийн мах хадор харжа хьал кхоллар.</p> <p>Кхин тӀе хааман хьостанех пайдаэцар оьшу проблемни хьал: нийсайаздаран дошамца дешнийн йаздар нисдар (цу йукъахь электронни носитель тӀехь йерш).</p> <p>Проектан тӀедиллар: билгалйинчу бакъонашна максимале барамехь дешнаш йукъа а далош, шен тексташ кхоллар.</p> <p>Проектан тӀедиллар: билгалйинчу бакъонна шен дешнийн диктанташ хӀиттор.</p>

8.	Къамел кхиор (16 сахът)	<p>Къамелан этикетан норманаш: барта а, йозанан а кхайкхар, дехар дар, бехк цабиллар дехар, баркалла алар, духатохар, и.д.кх. Дешаран а, Iер-дахаран а тIекеренан хьелашкахъ къамелан этикетан норманаш а, нийсааларан (орфоэпин) норманаш а ларйар. Диалогехъ а, дискуссехъ а шена хетарг кепе дало, тIечIагIдан; барт бан а, цхъаьна гIуллакхдарехъ йукъарчу сацамна тIетан а; шимма цхъаьна, тобанашца болх кхочушбеш, дарашна тIехъ таллам (контроль) бан (барта уьйр йан) гIо ден къамелан гIирсаш.</p> <p>Нохчийн мотт ца хуучу нахаца тIекере лелоран хьелашкахъ къамелан этикетан башхаллаш.</p> <p>Текстан план. Текстан план хIоттор, йеллачу планаца текст йазйар. Йаххыйн цIерметдешнийн, синонимийн, хуттургийн гIоьнца текстехъ предложенийн уьйр. Текстехъ коьрта дешнаш.</p> <p>Текстийн тайпанаш (дийцар, суртхIоттор, ойлайар) къастор (билгалдахар) а, билгалйинчу кепан шен тексташ кхоллар а.</p> <p>Кехатан, дIакхайкхоран (объявленин) жанр.</p> <p>Массара цхъаьна йа ша хIоттийнчу планаца текст схъайийцар.</p> <p>Талламан, довзийтаран йешар.</p>	<p>Дешаран диалог: «Муха къаьста текстан тема а, текстан коьрта ойла а? Муха къасто йеза текстан тема? Текстан коьрта ойла муха къасто йеза?».</p> <p>Йеллачу текстийн тема а, коьрта ойла а къасторехъ коментари йарехула тIедиллар кхочушдар.</p> <p>Дифференциаци йарехула тIедиллар: текстан тема а, коьрта ойла а къасторехъ гIалаташ карор.</p> <p>Практикин болх: предложенийн къепе талхийнчу текстийн анализ а, нисйар (корректировка) а.</p> <p>Практикин болх: текстехъ маьIнийн йукъахдитарш карор.</p> <p>Цхъаьна текстан план хIоттор.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: билгалйинчу текстан план хIоттор.</p> <p>Тайп-тайпанчу тайпанан (дийцар, суртхIоттор, ойлайар) цхъана темина йолчу кхаа текстана тIехъ тергам, текстийн хIора тайпанан башхаллех жамIийн кепаш йалор. Кхочушбинчу тергаман жамIаш «Текстийн кхо тайпа» цIе йолу таблица хIотторехъ цхъаьнадалор, таблицехъ гойту тексташ йустаран хIара параметраш: «Текст кхолларан Iалашо», «Текст хIотторан башхаллаш», «Меттан гIирсийн башхаллаш».</p> <p>Тобанашкахъ болх: хIора билгалдинчу хьолаца уггар догIу текстан тайпа харжар («Текстийн кхо тайпа» цIе йолчу таблица тIе а тевжаш).</p> <p>Кхоллараллин тIедиллар: тайп-тайпанчу тайпанийн барта а, йозанан кепахъ а тексташ (суртхIоттор, ойлайар, дийцар) хIиттор (кхоллар).</p> <p>Практикин болх: хIоттийнчу коммуникативни хьесапе хъаьжжина, къамелан алар хIоттор.</p> <p>Къамелан тренинг: тобанан белхан, бинчу тергаман, кхочушбинчу мини-талламан, проектан тIедилларан жамIех доккху доцу къамел дар кечдар.</p>
Резерв (дийнна дешаран шарна) – 15 сахът			

4 класс (102 сахъ)

№ п/п	Дакъа	Чулацам	Іамор вовшахтохаран некъаш а, кепаш а. Дешархойн гІуллакхдаран характеристика
1.	Нохчийн маттах болу хаамаш (1 сахъ³, курсан массо декъехъ дІахьо Іамор)	Нохчийн мотт Нохчийн Республикин пачхьалкхан мотт санна. Мотт бовзаран тайп-тайпана некъаш: тергам, анализ, лингвистикин эксперимент, мини-таллам, проект.	Іаморан диалог: «ХІора халкъана шен мотт ларбар мехала (ладаме) хІунда ду? 2007 шеран 25 апрелан N 16-РЗ йолу «Нохчийн Республикин меттанийн хьокъехъ» Нохчийн Республикин законан (06.03.2020 ш. N 13-РЗ ред.) статьяш йукъарчу хьолехъ йешар: «2 статья. Нохчийн Республикин пачхьалкхан меттанаш «1.Нохчийн Республикин пачхьалкхан меттанаш ду оьрсийн а, нохчийн а меттанаш. Нохчийн а, оьрсийн а меттанийн пачхьалкхан статус хиларо Нохчийн Республикехъ дехаш долчу Россин Федерацин кхечу къаьмнийн шайн мотт кхиорехъ а, цунах пайдаэцарехъ а йолу бакъонаш ца изъайо». <i>(«1. Государственными языками Чеченской Республики являются русский и чеченский языки. Статус чеченского и русского языков как государственных не ущемляет права других народов Российской Федерации, проживающих в Чеченской Республике, в использовании и развитии своих языков»).</i> Хьехархочун «Нохчийн мотт Нохчийн Республикин пачхьалкхан мотт санна» темина дийцар-кхетор. Россин меттанийн шортенан тайп-тайпаналех а, хІора халкъан дахарехъ ненан меттан маьІнах а ойланаш кепе йалор кхочушден Іаморан диалог. Лингвистикин мини-талламан, проектан тІедилларан, мотт Іаморан методех санна, пайдаэца таро хилар дийцаре дар. Іаморан диалог «Муха харжа деза мини-таллам, проектан тІедиллар кхочушдарехъ хааман хьоста?»».

³ Выделенное количество учебных часов на изучение разделов носит рекомендательный характер и может быть скорректировано с учётом резервных уроков (12 ч.) для обеспечения возможности реализации дифференциации процесса обучения и расширения содержания с учётом образовательных потребностей и интересов обучающихся.

			«Текст», «Фонетика, графика, орфоэпи», и.д.кх. дакъошкахь, шаьш кхочушдарехь текстан, графика, озан хаамна, дешаран хьесапца догӀуш, анализ йан хаар кхиадо практикин белхаш.
2.	Фонетика, графика, орфоэпи (2 сахьт, курсан массо декъехь дӀахьо Iамор)	Йеллачу параметрашца дашехь а, дашехь доцуш а абзнийн характеристика, дустар, классификаци йар. Дешан абзнийн-элпийн таллам. Къамел даран (говорение) а, йешаран а процессехь нийса интонаци (иэшар). Абзнийн, абзнийн цхьаьнакхетарийн аларан норманаш; дешнашкахь, хӀинцалерчу нохчийн литературни меттан норманашца йогӀу, йохалла (Iаматехь Iамочу дешнийн кӀеззиг масалшна тӀехь).	Йешначу текстан чулацамах кхетар. Iаморан диалог «Муьлхачу билгалонашца абзнийн характеристика йан хаа вайна?». Шимма цхьаьна болх бар: йеллачу билгалонашца абзнийн барта характеристика кхочушйар. Абзнийн-элпийн талламна йеллачу алгоритмана цхьаьна анализ кхочушйар. Практикин болх: деллачу дешнийн абзнийн-элпийн таллам дӀабахьар.
3.	Лексика (3 сахьт)	Къамелехь синонимех, антонимех, омонимех пайдаэцарна тӀехь тергам. Къамелехь дешнийн чӀагӀделлачу цхьаьнакхетарех (фразеологизмех) пайдаэцарна тӀехь тергам (довзийтар).	Iаморан диалог «Стенна оьшу дешнаш?» Комментареш а йеш, тӀедиллар кхочушдар: текстан предложенера йукъахдитар долчохь хӀотто синонимийн могларера догӀу дош харжар, шен харжамах кхетор. Тобанашкахь болх: дидактикин текстаца болх, предложенешкахь дешнаш догӀуш хиларан анализ, дешан харжам дика ца нисбелла меттигаш карор, карийна гӀалаташ нисдар (уггар нийса синоним харжар). Тобанашкахь болх: тексташкахь фразеологизмаш лахар. Кхоллараллин тӀедиллар: фразеологизман хӀоттамна йукъа догӀучу дешнийн маьӀнех ма-дарра кхетаран буха тӀехь забарийн шайн суьрташ кхоллар (дахкар).
4.	Дешан хӀоттам (морфемика) (3 сахьт)	Хийцалучу дешнийн хӀоттам, морфемаш атта къасталучу дешнашкахь орамаш, дешхьалхенаш, суффиксаш, чаккхенаш билгалйахар (Iамийнарг карладаккхар). Дешан лард. Чолхе дешнаш (довзийтар).	Iаморан диалог: «Дешан муьлха дакъош девза вайна?», диалог дӀайахарехь дешан дакъойх Iамийнарг карладаккху (маьӀна, къасторан некъ, билгалдаккхаран некъ). Дешан лард йовзийтар, «дешан лард» кхетам йукъабалор. Цхьаьна гӀуллакхдар: дешан хӀоттамца таллам баран алгоритм хӀоттор. Шардар: хӀоттийнчу алгоритмаца дешан хӀоттамца таллам бар дӀадахьар.
5.	Морфологи (16 сахьт)	Коьрта а, гӀуллакхан а къамелан дакъош (йуьхьанцара довзийтар).	«Къамелан дакъош» таблицаца болх, таблицин чулацаман анализ.

		Цердош. Цердешнийн легар. 1, 2, 3, 4-чу легарийн цердешнаш. Долахь цердешнийн легар (цѣреш, фамилеш).	Тобанашкахь болх: дешнаш тобанашкахь цхьаьнатоха бух карор (къастор) (тобанашка дерзорхьама тайп-тайпанчу билгалонех пайдаэца мега, масала: къамелан дакъошца; цердешнашна - классашца, терахьашца, легаршца, хандешнашна - хаттаршца, хенашца).
		Билгалдош. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн легар.1,2-чу легаран билгалдешнаш. Легалуш доцу билгалдешнаш (хьенан? стенан? хаттаршна жоп лун билгалдешнаш).	Практикин болх: цердешнийн грамматикин билгалонаш къастор. Шардар: дешнаш а, цѣран грамматикин характеристикаш а цхьаьнайалор.
		Терахьдош. Масаллин а, рогааллин а терахьдешнаш.	Работа в парах: цердешнаш тайп-тайпанчу баххашца тобанашка дерзор.
		Цѣрметдош. Йаххьийн цѣрметдешнаш (карладаккхар). Цхьаллин а, дукхаллин а терахьан йаххьийн цѣрметдешнийн дожаршца хийцадалар.	Шардар: текстехь билгалйинчу грамматикин характеристикашца цѣрдешнаш карор.
		Хандош. Хандешан билгалза кеп. Хандешнийн карара, йахана, йогу хан. Хандешнаш хенашца хийцадалар.	Дифференцированни тѣдиллар: цердешнийн могадохь совнах цѣрдош карор – тобанехь кхечу дешнийн йолу грамматикин билгалонех муьлхха а цхьаь йоцу цѣрдош.
		Куцдош (йукъара кхетам). Маьйна, хаттарш, къамелехь пайдаэцар.	Практикин болх: билгалдешнийн грамматикин билгалонаш къастор.
		Дештаьхье. Хуттург. Цхьалхе а, чолхе а предложешкахь хуттургаш. Дакъалгаш <i>ца, ма</i> , цѣран маьйна.	Комментареш а йеш, билгалдешан кеп цѣрдешан кѣпаца цхьаьнайалоран тѣдиллар кхочушдар. Тобанашкахь болх: дидактикин текстан анализ, текстехь лааме а, лаамаза а билгалдешнаш карор. Практикин болх: хандешан грамматикин билгалонаш къастор. Комментарешца тѣдиллар кхочушдар: хандешнаш а, цѣран грамматикин характеристикаш цхьаьнайалор. Тобанашкахь болх: хандешнаш тобанашкахь цхьаьнатохар (хенашца а, билгалзачу кѣпаца). Тѣдиллар цхьаьна кхочушдар: текстехь хандешнаш хиларехула анализ. Куцдешнашна тѣхь тергам: маьйна билгалдар. Практикин болх: цердешнийн, билгалдешнийн, хандешнийн грамматикин билгалонаш къастор. Дифференцированни тѣдиллар: цердешнийн, билгалдешнийн, хандешнийн грамматикин билгалонаш къасторехь гѣлаташ лахар. Практикин болх: кхетам (легар, хандешан билгалза кеп, терахь, и. д. кх.) шен йоццучу характеристикаца цхьаьнабалор.

6.	Синтаксис (5 сахът)	<p>Дош а, дешнийн цхъаьнакхетар а, предложени а, церан тераллех а, башхаллех а кхетар; аларан Іалашоне хъаьжжина, предложенийн тайпанаш (дийцаран, хаттаран, тІедожоран); синхаамийн изшаре (айдаран а, айдаран йоцу а) хъаьжжина, предложенийн тайпанаш; йаьржина а, йаржаза а (Іамийнарг карладаккхар).</p> <p>Цхъалхечу предложенин синтаксически таллам.</p> <p>Цхъанатайпанчу меженашца йолу предложенеш: хуттургаш йоцу а, хуттургашца йолу а.</p> <p>Цхъанатайпанчу меженашца йолчу предложенешкахь дагардаран интонаци (изшар).</p> <p>Цхъалхе, чолхе предложени (йовзийтар).</p> <p>предложение (ознакомление).</p>	<p>Предложени, дешнийн цхъаьнакхетар, дош дустарца а, церан тераллин а, башхаллин а баххаш далорца а, дІахьош йолу Іаморан диалог.</p> <p>Тобанашкахь болх: аларан Іалашоне а, эмоцин изшаре а хъаьжжина предложенийн классификаци.</p> <p>Цхъалхечу предложенин синтаксически таллам.</p> <p>Цхъалхе а, чолхе а предложенийн башхаллашна тІехь тергам.</p> <p>Шардар: къаьсттинчу билгалонца предложенеш тобанашка йерзор.</p> <p>Цхъаьна гІуллакхдар: дешнийн цхъаьнакхетарш а, предложенеш а хІиттор.</p> <p>Практикин болх: Іамийна кхетамаш (предложенин цхъанатайпанара меженаш, чолхе предложени) масалшца цхъаьнабалор.</p>
7.	Орфографи а, пунктуаци а (14 сахът)	<p>Орфографин син иралла нийсайаздаран гІалат дан тарлун меттигах кхетар санна; ша хІоттийна а, схъакховдийна а тексташ талларехь таллам а, ша шена таллам а (карладаккхар а, нийсайаздаран керлачу коьчалехь пайдаэцар а).</p> <p>Нийсайаздаран (орфографин) дошамах, дешан нийсайаздар къастош (нисдеш), пайдаэцар.</p> <p>Нийсайаздаран бакъонаш а, царах пайдаэцар а: дешхъалхенийн цхъаьна а, къаьстина а йазйар; хуттургаш йоцуш а, хуттургашца а цхъаьнатоьхначу предложенешкахь сацаран хъаьркаш.</p> <p>Шина цхъалхечу предложенех лаьттачу чолхечу предложенехь сацаран хъаьркаш (тергам).</p>	<p>ХІокху классехь Іамочу нийсайаздаран бакъонех пайдаэцаран алгоритмийн моделах хІиттор, хІиттийнчу алгоритмех пайдаэцар.</p> <p>Текстана, билгалйинчу бакъонца догІу дешнаш чулацамехь хиларна, комментарии а йеш, анализ йар.</p> <p>Таллам кхиорна шардар: дидактикин текстаца болх беш, дешнийн йаздар нийсайаздаран (орфографин) норманашца догІуш хилар къастор, нийсайаздаран (орфографин) гІалаташ карор.</p> <p>Тобанашкахь болх: дешнашкахь гІалаташ карор а, гІалат динчу меттахь дилла деза элп харжарх кхетор а.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: пайдаоьцучу бакъонийн тайпанца дешнаш тобанашкахь цхъаьнатохар.</p> <p>Тобанашкахь болх: йаздар Іамийнчу бакъонашца кхето таро йолу дешнаш тобанашкахь цхъаьнатохар.</p> <p>Нийсайаздаран (орфографин) хьесап кхочушдаран шен жамІан мах хадор, тексташ схъайазйарехь а, олуш дІайазйарехь а гІалаташ изшорхъама хьехархочун гІоьнца шен дараш нисдар (корректировать дар).</p> <p>Дешнийн дІайаздаран нийса хилар ша таллар, нийса ца йаздина дешнаш карор а, шен гІалаташ нисдар а.</p> <p>Йаздар нийса хиларан бух абалорехь, нийсайаздаран коьчал тІехь бинчу тергаман жамІ дарехь барта алар.</p>

8.	Къамел кхиор (12 сахът)	<p>Барта а, йозанан а тІекеренан хъелаш (кехат, декъалваран открытка, дІакхайкхор (объявлени), и.д.кх.); диалог; монолог; текстан цІарехъ текстан тема йа коърта ойла гайтар.</p> <p>Йозанан къамелан нийса хилар, хъал долуш хилар, исбаъхъалла а тидаме а оьцуш, тексташ (йелларш а, шен а) нисйар.</p> <p>Схъайийцар, дІайазйар (текстан барта а, йозанан кепяхъ а ма-йарра схъайийцар, текстан барта хоржуш схъайийцар).</p> <p>Сочинени йозанан белхан тайпа санна.</p> <p>Талламан, йовзийтаран йешар. Текстехъ гучу кепехъ балийна хаам лахар. Текстехъ болчу хааман буха тІехъ цхъалхечу жамІийн кепаш йалор. Текстехъ болчу хааман интерпретаци а, жамІдар а.</p>	<p>Тобанашкахъ болх: текстана анализ йар, Іалашонца а, тІекеренан хъелашца а меттан гІирсийн харжар нийсачу буха тІехъ хилар.</p> <p>Шимма цхъаьна бен болх: текстан анализ а, цуьнан чулацамехъ маьІнин гІалаташ карор а.</p> <p>Кхоллараллин тІедахкарш: тайп-тайпанчу тайпанийн барта а, йозанан кепяхъ а тексташ (суртхІоттор, ойлайар, дийцар) кхоллар.</p> <p>Практикин болх: билгалдинчу хьолаца йогІу жанр харжар а, кехат, декъалваран открытка, дІайаздарш (записки) йаздар а.</p> <p>Кхоллараллин тІедиллар: цхъана темина тайп-тайпанчу тайпанийн тексташ хІиттор (суртхІоттор, дийцар, ойлайар).</p> <p>Практикин болх: йешначу книгина отзыв (хетарг) йазйар.</p> <p>Тобанашкахъ болх: маьІнийн гІалаташ долу текст нисйар (корректировать йар).</p> <p>ТІедиллар цхъаьна кхочушдар: критерешца текстийн анализ: нийса, хъал долуш хилар, къаьсташ хилар (исбаъхъалла).</p> <p>80 дашал сов барам боцу тексташ нийса схъайазйан.</p> <p>Іамийна нийсайаздаран бакъонаш тидаме а оьцуш, 75 дашал сов барам боцу тексташ олуш дІайазйан.</p> <p>Изложенешна а, сочиненешна а тІехъ болх беш шен дарийн анализ, шен дараш йалийнчу алгоритмашца дустар.</p> <p>Іаморан хъесап кхочушдар нийсахиларан ша шен мах хадор: шен текст йуьхъанцарчу текстаца (изложенешкахъ) а, билгалйинчу темица (сочиненешкахъ) а йустар.</p> <p>Практикин тІедиллар: Іаморан-практикин хъесап кхочушдархъама хаам схъаэцаран хьоста харжар (дошаман, справочникан билгал цхъа тайпа).</p> <p>Кхоллараллин тІедиллар: гуш-хезаш гІеххъа (кІеззиг) къамел дарна кечам.</p>
Резерв (дийнна дешаран шарна) – 12 сахът			